

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ
АКАДЕМИК А. А. АЛТМЫШБАЕВ атындагы
ФИЛОСОФИЯ ИНСТИТУТУ**

**Ж. БАЛАСАГЫН атындагы КЫРГЫЗ
УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

Диссертациялык кеңеш Д 09.22.657

Кол жазма укугунда
УДК: 172.1:930. 1(575.2)(04)

**АЛЫМБАЕВ АБДРАХМАН МЫРЗАГУЛОВИЧ
(Байас Турал)**

**БАЙЫРКЫ КЫРГЫЗ ДҮЙНӨТААНЫМЫНЫН
МИФОЭПИКАЛЫК ТАБИЯТЫ: ТЕНИР ФИЛОСОФЕМАСЫНЫН
ЭВОЛЮЦИЯСЫ**

09.00.03 – философиянын тарыхы

Философия илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
авторефераты

Бишкек - 2024

Диссертациялык иш Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын академик А. А. Алтмышбаев атындагы Философия институтунун Дин таануу жана диндердин философиясы бөлүмүндө даярдалган.

Илимий консультанты: [д.ф.н., проф. Кулназаров А.К.]

Расмий оппоненттер:

Жетектөөчү мекеме:

Диссертациялык иш 2024-жылдын _____ саат _____ Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын академик А. А. Алтмышбаев атындагы Философия институтуна жана Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетине караштуу философия илимдернин доктору (кандидаты), маданият таануу жана искусство таануунун кандидаты окумуштуулук даражаларды изденип алуу үчүн жазылган диссертацияларды коргоо үчүн түзүлгөн Д 09.22.657 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720071, Бишкек ш., Чүй просп. 265-а. Коргоонун идентификатору: <https://vc.vak.kg/b/092-awn-tnx-ylr>

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын борбордук илимий китепканасынан (720071, Бишкек ш., Чүй просп. 265-а), Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин илимий китепканасынан (720033, Бишкек ш., Фрунзе көчөсү, 547) жана Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук аттестациялык комиссиянын <https://vc.vak.kg/b/092-awn-tnx-ylr> сайтынан таанышууга болот.

Автореферат 2024-жылдын _____ таркатылды.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу

катчысы, ф.и.к., доцент

Алымкулов З. А.

ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨ

Теманын актуалдуулугу. Кыргыз элинин улуттук кайра жаралуу процессинин жүрүшүндө анын дүйнөгө болгон көз караштарынын өзгөрүшүн, руханий дүйнөсүнүн жаңыланышын илимий жактан изилдөөгө алуу азыркы учурдун талабы. Тарыхый басып өткөн жолун, байыркы доорлорго таандык маданий мурастарын терең талдоого албай туруп, ага аныктама берүүгө мүмкүн эмес.

Ушуга байланыштуу социо-маданий реалдуулуктун контекстинде байыркы кыргыз дүйнөтаанымынын генезисин, анын калыптанышынын жана өнүгүшүнүн этаптарын ар тараптуу талдоого алуунун тарыхый-философиялык мааниси зор. Адам дүйнө таанымынын жана ал жараткан коомдогу ар кандай идеялардын келип чыгышынын себептерин, зарылчылыктарын, убакыт жана мейкиндик боюнча ал идеялардын таралуу жолдорун билбей туруп, биз анын эмне деген Эл экенин андап биле албайбыз. Мына ушул көз караштан алганда, байыркы Кыргыз элинин мифоэпикалык дүйнөтаанымынын руханий мурастарын: адам, эл, кудай жөнүндөгү тушүнүктөрүн жана алардын философиялык негиздерин түзгөн Тенир философемасын изилдөөгө алуу илимий-теориялык мааниге ээ.

“Кыргыздардын философиялык мурастарынын тарыхын талдоо жалаң гана илимий максаттарды көздөбөйт – ал биринчи кезекте коомдун маданий турмушунун заманбап көйгөйлөрүн чечүүнү ичине камтыйт. Өткөн доордун маданий баалуулуктарына кайрылуу, дүйнөтаанымдын идеологиялык аспектилерин изилдөө инсандын интеллектуалдык, маданий, руханий жана адеп-ахлактык өнүгүүсүнө шарт түзөт жана өбөлгө болот” [263]. Байыркы кыргыздардын мифоэпикалык дүйнөтаанымынын философиялык негизин түзгөн Теңиртаанымын изилдөөгө алуу – биздин илимий изилдөөнүн да өзөгү болуп саналат. Ал бир гана Тениртаанымын эмес, ал байыркы кыргыздардын мифоэпикалык дүйнөтаанымдарына тиешелүү теологиялык, этнологиялык жана антропологиялык маселелерди да ичине камтыйт.

Байыркы көчмөн элдердин урпактары жашап жаткан Евразия мейкиндигинде, кийинки жылдары теңиртаанымына болгон кызыгуу илимий изилдөөлөрдүн негизги предметтеринин бирине айланды. Айрыкча алтай, якут, башкыр, казак жана монгол элдеринде теңиртаанымын ар тараптуу илимий талдоого алган монографиялык изилдөөлөр, илимий-публицистикалык жыйнактар жана макалалар жарык көрүп, докторлук жана кандидаттык диссертациялар корголууда. Академик Ы.М.Мукасовдун: “Древнее мировоззрение кыргызов, их мифологию изучали историки, этнографы и фольклористы, в последнее время подключились философы, которые выдвигают различные концепции и гипотезы, рассматривают дискуссионные вопросы. Между тем следует признать, что мировоззрение древних кыргызов еще не стало предметом специальных философских исследований” [179] деген сөзү бул багыттагы изилдөөлөрдүн ал-абалы кандай экенин айтып турат.

Теңиртаанымы - негизинде дуалисттик көз караш жаткан окуу, маданий феномен, деисттик мүнөздөгү диндин функциясын аткарган ишеним, ачык дүйнө тааным катары дагы ар тараптуу жана терең изилдөөгө алынышы зарыл. Биз өзүбүздүн изилдөөбүздө, Тениртаанымдын өзөгүндө байыркы арий элдерине таандык дуалисттик принцип камтылган, деисттик мүнөздөгү, синкреттешкен дүйнөтааным катары карайбыз.

Кийинки учурда дүйнөдөгү ар бир эл өз иденттүүлүгүн коргоп, ага тиешелүү мурастарды көтөрүүдө. Бул процесс бүгүнкү күнү мамлекеттик денгээлде көтөрүлүп: теле-радио жана басма сөз беттеринде салт, нарк жана руханий мурастар тууралуу көп жазылып, тынбай кеп кылынууда. Натыйжада: “салттуу билим”, “салттуу чыгармачылык”, “салттуу музыка”, “салттуу педагогика”, “салттуу башкаруу системасы” деген сыяктуу терминдер пайда болуп, алар илимий айлампага салынып жатат. Бул багытта, өлкө башчысы да өзүнүн улуттук жана мамлекеттик идеология боюнча концепциясын китеп [106] түрүндө жарыялады. Анда мындай деп айтылган: “Улуттук идеологиянын айланасында ар кандай сөз болуп, көп учурда “биздин улуттук идеологиябыз жок” деген маанидеги ой-пикирлерди угуп калам. Терең маани берип караганда, улуттук идеологиябыздын жок болушу мүмкүн эмес. Улуттук идеологиянын негизги баалуулугу улуттун түпкү рухун, нарк-насилин, касиет-кутун, кулк-мүнөзүн, улуттук өзгөчөлүгүн өзүнө камтып, аны сактагандыгында эмеспи. Эгер Кыргыз улутунун улуттук идеологиясы жок болсо, анда улут катары кылымдарды карытып, жашай албай, мезгилдин каардуу капшабында аты-жөнү калбаган көптөгөн улуттардын бири катары эчак жер бетинен жок болуп, башка улуттарга сиңип кетмек. Биз улут катары бүгүнкү күнгө чейин сакталып келдик. Демек, улуттук идеологиябыз бар. Ар бирибиздин каныбызда анын кылымдардан бери сакталып келе жаткан угуту “кайнап” турат. Болгону, кимибиз аны кандай түшүнөбүз жана жашоодо кандай кабыл алып, колдонобуз, маселе ушунда” [106].

Ошентип, бүгүнкү кыргыздардын маданий турмушунан алынган материалдардын негизинде байыркы кыргыз дүйнөтаанымынын идеологиялык аспектилеринин актуалдуулугун тарыхый-философиялык жактан түшүнүү зарылдыгы келип чыкты. Жогоруда айтылган фактыларды эске алуу менен азыркы учурда кыргызтаануунун идеялык маңызын изилдөө өзгөчө мааниге ээ болууда.

Диссертациянын темасынын ири илимий программалар жана негизги илимий – изилдөө иштери менен болгон байланышы. Тема Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын академик А.Алтмышбаев атындагы Философия институтунун тематикалык планына киргизилген. Диссертациянын мазмунундагы негизги идеялар Элдик Курултай жөнүндө мыйзамын иштеп чыгууга жана институтунун түпөлүшүнө чоң салым кошуп келүүдө.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык изилдөөнүн

максаты – улуттук маданий салттын негизги элементи катары байыркы кыргыздардын мифоэпикалык дүйнөтаанымынын табиятын жана Теңир философемасынын эволюциясын ар тараптуу талдоо.

Диссертацияда төмөнкүдөй милдеттер коюлган:

1. Байыркы кыргыздардын мифоэпикалык дүйнөтаанымынын калыптанышынын жана анын Теңир философемасынын чагылдырылышынын өбөлгөлөрүн аныктоо;
2. Теңир философемасындагы кыргыз элинин космогониялык, этнологиялык, антропологиялык жана тотемдик дүйнөтаанымдарын изилдөө;
3. Теңиртаанымын система катары ар кандай тарыхый мезгилдердеги трансформация абалын эске алуу менен эволюциясын талдоо;
4. Теңир философемасынын азыркы кыргыз коомунун баалуулук багыттарына, этикалык нормаларына жана социалдык практикасынын калыптанышына тийгизген таасирин аныктоо;
5. Кыргыздын мифоэпикалык дүйнөтаанымындагы улуттук өзгөчөлүктүн (иденттүүлүгүнүн) калыптанышы жана андагы Теңир философемасынын ордун белгилөө;
6. Ааламдашуу шартындагы Кыргыз элинин улуттук кайра жаралуу процесстеринде мифоэпикалык мурастардын ролун аныктоо;
7. Теңир философемасынын азыркы кыргыз маданиятында жана каада-салттарында колдонулушун изилдөө жана баалоо.

Диссертациялык изилдөөнүн теориялык-методологиялык негизи болуп, дүйнөлүк философия илиминин классиктеринин, кыргыз философторунун эмгектери, теориялык жалпылоолору, парадигмалары, изилдөөлөрү каралды. Диссертацияда илимий ыкмалар: анализ жана синтез; чечмелөө жана жалпылоо; салыштырма; тарыхый-логикалык; экзистенциалдык; абстрактуулук жана конкреттүүлүк; аксиоматикалык жана башкалар колдонулду.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Диссертациялык иштин илимий жаңылыгы – кыргыздардын ачык, өзгөчө жана спецификалык дүйнө таанымы катары Теңир ишенимге жана мифоэпикалык дүйнөтаанымга концептуалдык тарыхый-философиялык анализ берүүгө аракет кылгандыгында. Атап айтканда, диссертацияда:

1. мифоэпикалык табияттын философиялык маңызы илимий көз карашта изилденди;

2. Теңир диний-философиялык системанын негизин түзгөн кыргыздардын мифоэпикалык дүйнөтаанымынын калыптанышынын тарыхый-маданий өбөлгөлөрү аныкталган, бул анын архаикалык космогониялык, антропоморфтук жана анимисттик компоненттерин кайра курууга мүмкүндүк берген;

3. Теңир дүйнөтаанымынын мифоэпикалык философемасынын аспектилери изилденген;

4. Байыркы кыргыздардын Теңир дүйнөтаанымы эволюциялык этаптарга бөлүнүп талдоо жүргүзүлдү, Теңир дүйнөтаанымынын мифоэпикалык табияты, дуалисттик маңызы жана деисттик мүнөзү чагылдырылды;

5. Кыргыз эпикалык, ритуалдык жана көркөм чыгармачылыктагы теңирчилик идеяларынын чагылдырылышынын жана жаңылануусунун мыйзам ченемдүүлүктөрү аныкталып, азыркы маданиятта мифоэпикалык мурастарды сактоо жана берүү механизмдери ачылган;

6. Теңир философиясынын азыркы кыргыз коомунун баалуулук багыттарынын, этикалык нормаларынын жана социалдык практикасынын калыптанышына тийгизген таасири аныкталган;

7. Байыркы кыргыздардын дүйнө таанымынын мифоэпикалык табиятын жана улуттук маданият үчүн теңирчиликтин фундаменталдык философиясынын эволюциясынын механизмдерин ачып берген концептуалдык модель иштелип чыккан;

8. Теңир философиясынын азыркы кыргыз маданиятында колдонуу тажрыйбасы изилденди.

Алынган натыйжалардын практикалык мааниси. Диссертациялык изилдөөнүн практикалык натыйжалары келечек муундарга, окумуштууларга, философторго жана аталган тема боюнча илимий изилдөөлөрдү жүргүзүүдө чоң өбөлгө түзөт. Мектептер жана жогорку окуу жайлары үчүн Кыргызстандын тарыхы боюнча окуу китептери жыл сайын чыгарылып турат. Бул окуу китептеринин бардык артыкчылыктарына карабастан, байыркы кыргыз дүйнөтаанымына байланышкан маселелер жетиштүү негизделбеген жана толук чагылдырылган эмес. Айрыкча, байыркы жана орто кылымдардагы кыргыздардын Теңир ишенимине байланышкан өзгөчөлүктөрү көбүнчө шаманизмдин элементтери менен аралашып кеткен. Ошондуктан, автор окуу китептерин, монографияларды жана башка басылмаларды басып чыгарууда бул көйгөйдү бир кыйла объективдүү чагылдырууга ар тараптуу жардам көрсөтө турган эмгек катары сунуш кылат. Изилдөөнүн илимий жыйынтыктары Борбордук Азиядагы Ага Хан фондунун “Адамтаануу” проектисинде, илимий-практикалык конференцияларда окулду. Анын айрым бир бөлүктөрү Борбор Азиядагы Кыргызстан, Казакстан жана Тажикстан республикалары биргелешип иштеп жатышкан “Адамтаануу” (2022-ж., орус тилинде; 2023-ж., кыргыз тилинде) боюнча жазылган окуу китебине кирди.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору.

1. Мифоэпикалык дүйнөтаанымдын табияттын философиялык маңызы миф менен эпостордо адамдын ой жүгүртүүсүнүн жана дүйнө таанымын билдирүүнүн өзгөчө формасы экендигинде. Алар адамдын жашоосунун ар кандай аспектилерин түшүндүрүү жана чечмелөө үчүн колдонулган дүйнөнүн символикалык көрүнүшү. Мифоэпикалык дүйнөтааным табият адамдын жашоосунун маанисин жана максатын түшүнүүгө жардам берген терең философиялык идеяларды жана түшүнүктөрдү камтуу менен дүйнөнүн

келип чыгышы, адамдын жаралышы, моралдык баалуулуктар жана элдик этикалык стандарттар жөнүндө каймана жана түз чагылдырган символикалык идеяларды сунуш кылат.

2. Мифтер жана эпикалык чыгармалар өткөн тарыхты таанып-билүүнүн булагы гана болбостон, салттарды, баалуулуктарды сактоого жана жеткирүүгө өбөлгө түзгөн муундар ортосундагы байланыштын формасын да билдирет. Мындан тышкары мифоэпикалык дүйнөтааным адамзатка өткөн доорлор менен тарыхый байланышты ишке ашырууга шарт түзүп, мейкиндикти кеңейтип, болмуш, жашоонун мааниси жана ар бир инсандын коомдогу орду тууралуу терең суроолорго ой жүгүртүүгө түрткү берет. Дегеле мифоэпикалык дүйнөтааным өзүн илимий форма катары көрсөтүү, терең чындыктарды, баалуулуктарды символикалык чагылдыруу жөндөмү аркылуу философиялык мүнөзгө ээ. Ал бизге ой жүгүртүүнүн жана дүйнөнү түшүнүүнүн жаңы горизонтторун ачууга, аң-сезимибизди кеңейтүүгө жана чындыкка болгон мамилебизди тереңдетүүгө мүмкүндүк түзөт.

3. “Теңир” түшүнүгү кыргыз дүйнөтаанымынын өзөктүү элементи катары терең философиялык мааниге ээ. Кыргыз салтында Теңир философемасы адам жашоосунун ар кыл тармагына таасир тийгизе турган өзгөчө сапаттарга ээ көзгө көрүнбөгөн күчтөрдү же рухтарды билдирет. Кыргыз дүйнөтаанымынын өзөгү болгон “Теңир” түшүнүгүн философиялык жактан талдоо анын адам менен табияттан тыш дүйнөнүн байланышын аңдоо үчүн канчалык маанилүү экенин көрсөтөт. Жаратылышка, космоско жана бизди курчап тургандын бардыгына терең урмат көрсөтүүнү билдирет жана алар менен гармониялуу жанаша жашоонун маанилүүлүгүн баса белгилейт.

4. “Теңир” түшүнүгү дүйнөдөгү бардык субъекттердин өз ара органикалык байланышы жана бири-бирине көз карандылыгы идеясы менен байланышкан. Жаратылыштын, өсүмдүктөрдүн жана фаунанын ар кандай аспектилерин, айлана-чөйрөнүн элементтери, адамдар бирдиктүү жана ажырагыс бүтүндүктүн бөлүктөрү болуп саналат. Бул философиялык окуу жашоонун бардык тармактарында тең салмактуулукту жана гармонияны сактоонун маанилүүлүгүн эске салат.

5. Кыргыз дүйнөтаанымындагы “Теңир” түшүнүгүн философиялык жактан талдоо бул элдин терең философиялык ишенимдерин жана баалуулуктарын, ошондой эле жаратылышка, курчап турган дүйнөгө жана Теңирге болгон мамилесин тактоого жана туура түшүнүүгө мүмкүндүк түзөт. Теңир теоними жана анын этимологиясы, уникалдуу дүйнөтааным катары изилдөө аркылуу ар кандай маданияттар жана алардын философиялары жөнүндө түшүнүгүбүздү кеңейтүүгө жардам берүүсү үчүн эволюциялык этаптарга бөлүнүп каралды.

6. Кыргыздын салттуу маданиятынын жана мифоэпикалык дүйнөтаанымынын негизинде Теңиртааным философиясы жатат. Анда мифологиялык жана эпикалык элементтер айкалышып, кыргыздардын аң-сезиминин жана дүйнөтаанымынын өзгөчөлүктөрү чагылдырылат.

Мифоэпикалык дүйнөтаанымдын философиясында негизги орунду жаратылышта жана жашоонун бардык чөйрөлөрүндө болгон көзгө көрүнбөгөн күч - улуу Теңир же абслюттук Дух түшүнүгү ээлейт. Теңир адам, жаратылыш жана мейкиндиктин ортосундагы гармонияны, тең салмактуулукту жана биримдикти чагылдырат. Угуз каган – Теңир дүйнөтаанымынын эң алгачкы реформатору, бизге белгилүү оозеки булактарга таянсак, анын негиз салуучусу экендиги ачыкка чыгат.

7. Байыркы кыргыздардын мифоэпикалык дүйнөтаанымынын өзөгү болгон Теңир философиясынын негизги идеяларынын бири – бардык нерселердин биримдиги жана дүйнөнүн бардык элементтеринин өз ара байланышы жөнүндөгү идея. Адам бирдиктүү жана гармониялуу ааламдын бир бөлүгү катары каралып, жаратылыш менен жашоого, уламыштарда жана эпостордо айтылган этикалык жана моралдык нормаларды сактоого умтулат. Эпикалык чыгармада, Ортоңку дүйнөнүн ээси катары Киши уулун тик жана тегиз дүйнөнүн ээлери колдоого алат. Кыргыздардын мифоэпикалык дүйнөтаанымынын негизги элементтери болгон мифтер менен эпостор Теңир философиясынын мурастарын, ата-бабалардын баалуулуктарын, акылмандыгын, тажрыйбасын өткөрүп берүүдө чоң роль ойнойт. Кыргыздардын асман, жер жөнүндөгү түшүнүктөрү Теңир философиясынын алкагында изилденди. Ал, кыргыздарга жаратылыштын, коомдун, рухий дүйнө таанымдын маңызын жана салттуу билимдерди муундан-муунга берүүгө жана сактоого жардам берери баса белгиленди.

8. Тарыхта, Теңир ишенимине байланышкан жерлердеги тоо, көл, асманга сыйынуу сыяктуу салттуу ырымы-жырымдар улуттук идеялардын таасири менен түшүндүрүлөт. Теңирий жана ислам дүйнөтаанымдарындагы элементтердин мындай синкретизми жаңы динди кабыл алуу учурундагы анын салттарын жергиликтүү мифологиялык жана диний практикалар менен айкалыштыруудагы татаал процессти чагылдырат. Илимий изилдөөдө ошондой эле маданий контексттердеги адам дүйнөтаанымынын ийкемдүүлүгү, шартка жараша ыңгайланышы жана убакыттын өтүшү менен диний тажрыйбадагы өзгөрүүлөрү көрсөтүлдү.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. Концептуалдык тарыхый-философиялык изилдөөнүн негизинде талдоого алынган байыркы Кыргыз дүйнөтаанымынын негизги илимий корутундулары жана жоболору диссертациянын авторунун кыргыз элинин философиялык мурастарын изилдөөгө кошкон жеке салымы болуп саналат. Сунушталган негизги илимий жоболор менен тыянактар изденүүчүнүн көп жылдык эмгегинин жыйынтыктары.

Диссертациянын натыйжаларын апробациялоо. Диссертациянын негизги идеялары жана жоболору эл аралык, республикалык илимий-теориялык, илимий-практикалык конференцияларда, симпозиумдарда, семинарларда жана тегерек столдордо баяндалган.

Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктарынын жарыяланган эмгектерде чагылдырылышы. Изилдөөнүн жыйынтыктары боюнча 3 монография жана 25 илимий макала (анын ичинен 12 макала чет өлкөдө) Scopus, РИНЦ системаларына кирген журналдарда жарыяланып, жарык көргөн.

Диссертациянын түзүмү жана көлөмү. Диссертациялык иш Киришүүдөн, 4 баптан, корутундудан жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат. Диссертациянын жалпы көлөмү - 245 бет. Пайдаланылган адабияттардын саны - 250.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Диссертациялык иштин **Киришүү** бөлүмүндө теманын актуалдуулугу, максаты менен милдеттери, иштин илимий жаңылыгы, диссертациянын практикалык мааниси жөнүндө сөз болду, анын коргоого алынып чыгылып жаткан негизги жоболору орун алды; изденүүчүнүн жеке салымы көрсөтүлдү, изилдөөнүн натыйжаларынын апробациясы жана алардын жарыйланган эмгектеринде толук чагылдырылышы, иштин курамы жана көлөмү тууралуу маалыматтар берилди.

«**Адабияттарга обзор**» деп аталган **биринчи бапта** кыргыз элинин дүйнөтаанымын изилдөөгө арналган илимий эмгектер талдоого алынды. Изилдөөчүлөрдүн айткандары боюнча, ар кандай дүйнөтаанымдын өзөгүн дин түзөт. Дал ошол сыяктуу эле, байыркы кыргыздардын мифоэпикалык дүйнөтаанымынын негизин да Теңир философемасы түзүп, анын маңызын жана принциптерин аныктап турат. Андыктан дүйнөтаанымга байланышкан изилдөөнүн бардык башаттарында жана багыттарында Теңиртаанымды изилдөөдөн баштоо салтка айланган. Бул илимий иште да автор ошол салтты улантып, этнофилософиялык аспектиден талдоого алынган өзүнүн теологиялык, этнологиялык жана антропологиялык изилдөөлөрүнүн маани-мазмунун Теңир философемасы менен байланышта карайт.

Дүйнөтаанымга байланыштуу «**Адабияттарга обзор**» деп аталган биринчи бапта кыргыз элинин дүйнө таанымынын ойломун изилдөөгө арналган илимий эмгектер талдоого алынды. Ыйман жана анын сакталган элементтери боюнча 1959-жылы А.Жумагулов тарабынан жарык көргөн жыйнактагы кеңири материалды талдоонун тереңдиги жана оригиналдуулугу көңүл бурууга арзыйт [107]. Алтымышынчы жылдар Б. Аманалиевдин белгилүү эмгектери [22] менен даңазаланды. 1963-жылы анын «Кыргыз элинин аң-сезиминдеги диний, динсиз жана атеисттиктик көз караштардын өз ара байланышы жөнүндө» деген эмгеги жарык көргөн. Тенгризмдин оригиналдуулугу жана анын түзүлүшү жөнүндөгү идеялар

Б.А.Аманалиевдин «Кыргыздардын исламга чейинки ишенимдери» деген мазмундуу жана терең изилденген макаласында өнүктүрүлүп, бул проблема боюнча өзүнүн көз карашын ал кыска жана так баяндаган. Ал белгилегендей, «каралып жаткан мезгилдерде кыргыздарга мүнөздүү болгон диний аң-сезимдин формаларынан кандайдыр бир татаал түзүлүштөрдү табуу кыйы [33]. Бирок, ошентсе да, ал диалектикалык материализмдин көз карашынан талдоого алган байыркы кыргыздардын ишенимдеринин кеңири панорамасын берет. Кыргыздардын мусулманчылыкка чейинки ишенимдерин изилдөөнүн андан аркы тарыхы Т.Ж.Баялиев, К.Мамбеталиев жана башкалар сыяктуу Кыргызстандын белгилүү окумуштууларынын эмгектери менен байланыштуу.

Мисалы, өзүнүн изилдөөлөрүндө Т.Ж.Баялиев түрк урууларынын дининдеги отко сыйынуу салты шаманчылык менен байланышканын белгилейт. Уруучулук түзүлүш доорундагы кыргыз элинин коомдук-саясий жана философиялык ой-пикиринин өнүгүшүнө чоң көңүл бурган академик А. Алтмышбаев болгон [20]. Ал кыргыздардын диний ишенимдерин мезгилдештирүүнү талдоого алып, минтип жазат: биринчиден, байыркы мезгилде «адамдын аң-сезими дээрлик динсиз «жашаган» деп ырастаган. Экинчиден, кийинки доорлордо кыргыздардын коомдук аң-сезими будда жана ислам диндеринин үстөмдүгү астында өнүккөн. Үчүнчүдөн, жашоо турмушуна жана ой жүгүртүүсүнө таасир тийгизген марксизмдин-ленинизмдин окуусу алып келген революциячыл идеялар гана биздин аң-сезимибиздин динсиз өнүгүү мүмкүнчүлүгүн калыбына келтирди» [20]. Ошол эле учурда академик А.Алтмышбаев тениризмге кеңири жана терең талдоо берген.

Профессор М.Абдылдаев Энесайдагы эпитафиялык жазууларды талдап: “Теңирдин образында абсалюттук Духтун, улуу кудайдын бар экенине болгон ишенимди билдирет” деген тыянакка келет. Бирок, экинчи жагынан, марксисттик таптык мамиленин духунда изилдөөлөрүн жүргүзгөн профессор, жазуулардан үстөмдүк кылган таптын идеологиялык көз караштарын жана диний институттар тарабынан жаап-жашырылып жаткан адамды адам эзген таптык системаны да көргөн [4]. Профессор бул жазууларды изилдеп жатып, байыркы кыргыздар жашап жаткан коом жана анын өзгөрүшү гана эмес, адамдын өлүмү да Кудайдын эркине байланыштуу деп эсептешкен” деген жыйынтыкка келген. Демек, автордун пикири боюнча, кыргыздардын диний ишенимдеринде Тенирге сыйынуу белгилүү орунду ээлеген. Ошондой эле автор, “эгерде Тенирге сыйынуу чыныгы реалдуу нерсеге сыйынуу болсо, анда, албетте, ал 20-кылымга чейин сакталып калмак эмес” деп туура белгилеген. Исламдын таралышынын алгачкы этаптарында да, кыргыздар Тенирдин маңызын жана образын мусулман кудайы Алла менен тез жана оңой эле окшоштурушкан» [4].

Кыргыздар ушул убакта да эпикалык айтуучуларын өстүрүп,

тарбиялап келаткан эл. Ал манасчылар айтып жаткан “Манас” эпосунда да Кыргыздын дал ушул дүйнөтаанымга байланышкан ишенимдери да чагылдырылат.

Кийинки учурда дүйнөдөгү ар бир эл өз иденттүүлүгүн коргоп, ага тиешелүү мурастарды көтөрүүдө. Кыргызтаануу тармагында кыргыз дүйнө таанымына байланышкан эмгектер жарык көрүп жатат. Алсак: О.Тогусаков [252], Ы.Мукасов [176], Н.Саралаев [222], К.Сариева [224], С.Кайыпов [122], Ө.Козубаев [139], М.М.Амердинова [223], Г.С.Токоева [255] ж.б.

Дагы, байыркы кыргыздардын мифологиялык дүйнөтаанымына байланышкан бир топ илимий эмгектер жарык көрдү. Мисалы, Ш.Б.Акмолдоеванын “Древнекыргызская модел мира” (1996-ж.) [16], “Вселенная Манаса” (2009-ж.) [17] деген эмгектерин айтар элек. Автор, жогорку биз аттарын атаган философтордун эмгектеринде Манас ысмынын маанисин жана генезисин байыркы индус арийлеринин мифологиясындагы Манунун ысмы менен салыштырып, философиялык көз караштан талдоого алган ой-пикирлерин айткан. Бул идеяны илимий ишибизде биз да, андан ары терендетип, изилдегенге аракет кылдык. Ошону менен бирге Манас ысмынын жана “Манас” эпосунун изилдөөгө алынган сюжеттери байыркы шумер эпосунун башкы каарманы Билгамештин ысмы менен да байланышы болушу мүмкүн экенин болжолдоп айттык.

Кийинки кезде байыркы кыргыздардын мифологиялык дүйнөтаанымына байланышкан бир топ илимий эмгектер жарык көрдү. Мисалы, Ш.Б.Акмолдоеванын “Древнекыргызская модел мира” (1996-ж.), “Духовный мир древних кыргызов” (1998-ж.), “Вселенная Манаса” (2009-ж.) айтар элек. Автор жогорку биз аттарын атаган эмгектеринде Манас ысмынын маанисин жана генезисин байыркы индус арийлеринин мифологиясындагы Манунун ысмы менен салыштырып, ал тууралу философиялык көз караштан талдоого алган ой-пикирлерин айткан. Бул идеяны илимий ишибизде биз да, андан ары терендетип, изилдегенге аракет кылдык. Ошону менен бирге Манас ысмынын байыркы шумер эпосунун башкы каарманы Билгамештин ысмы менен да байланышы болушу мүмкүн экенин айттык.

Биз изилдеген теманын айрым учурлары профессор Н.К.Саралаевдин “Мир понятий: от мифа к теории” (2003-ж.) [222], “Историческое и логическое: от ноумена к феномену” (2004-ж.) [223] деген эмгектеринде да козголот. Автор өзүнүн бул эмгектеринде дүйнөтаанымга байланышкан айрым бир материалдарды тарыхый-философиялык контексте талдоого алган. Изилдөөлөрдүн темалары айтып тургандай, эмгектер кыргыз философия илиминде буга чейин үстүрт гана каралып келген маселелерге арналып, теориялык жактан да постмодернисттик негизде изилденген.

Алардын ичинен биз айрыкча академик Ы. Мукасовдун эмгектерин бөлүп көрсөтөр элек. Мисалы, анын “Миф и религия как источник философии” (2013-ж.) [176], “Мировозренческая сущность кыргызских мифов” (2018-ж.) [177], “Мировозрение древних кыргызов” (2021-ж.) [178]

деген эмгектери дал ушул биз изилдеп жаткан темага арналган. Айрыкча, акыркы “Мировозрение древних кыргызов” (2021-ж) деген монографиясы анын көп жылдык изилдөөлөрүнүн жыйынтыгы катары карасак болот. Анда негизинен кыргыз мифтеринин дүйнөтаанмдык аспектилерин, диний ишенимдердин алгачкы формалары, исламга чейинки кыргыз дүйнөтаанымдын өзгөчөлүктөрү, астрономиялык, медициналык түшүнүктөрү жана байыркы кыргыздардын табиятка байланышкан билимдери философиялык көз караштан талдоого алынган.

Адам тууралуу илимге чейинки байыркы кыргыздардын Адам тууралуу түшүнүгү тууралуу философия илимдеринин доктору Г.С.Токоеванын “Кыргыз философиясындагы адам болмушу” (2015-ж.) [255] деген монографиясында айтылат. Анда, байыркы кыргыздардын дүйнөтааным боюнча, Адам менен Табият бир бүтүн катары каралып, Адам – микрокосмос катары Табияттын же макрокосмостун бир бөлүгү деп саналган.

Салттуу билимди изилдеген философия илимдеринин доктору Г.Т.Ботоканованын “Традиционная знания: философский анализ” (2015-ж.) [72] деген эмгеги чон сөз кылууга татыктуу. Салттуу билимдер түшүнүгүнүн онтологиялык детерминанттуулук анын гносеологиялык өңүтү бир бүтүн система катары каралып, азыркы доордун глобалдуу экологиялык маселелери менен тыгыз үндөштүктө каралат.

А.Ж.Байбосуновдун “Донаучные представления кыргызов о природе и обществе” (1999-ж.) деп аталган монографиясында Табият жана коом тууралуу байыртан берки кыргыздардын түшүнүктөрү изилденген. Анда кыргыздардын астрономия, биология, физика, математика, география жана экологияга байланышкан көз караштары талдоого алынган.

Ал эми философия илимдеринин кандидаты К.Ш.Ибраевдин “Миропонимание древних кыргызов” (2001-ж.) [112] деген эмгегинде байыркы кыргыздардын мифологиялык, диний жана философиялык дүйнөтааным жөнүндө айтылат. Ал ар кандай коомдук аң-сезимдин калыптанышында мыйзамченемдүүлүк жана ырааттуулук сакталарын белгилейт. Башкача айтканда, коомдук аң-сезим да пайда болуу, калыптануу жана өнүгүү сыяктуу этаптарды басып өтөт.

Экинчи бөлүм **“Байыркы кыргыз дүйнө таанымдын мифоэпикалык табиятын изилдөө методологиясы”** деп аталып, анда байыркы кыргыздардын мифоэпикалык дүйнөтаанымдын табиятынын философиясын изилдөө методологиясы тууралуу жазылган.

Байыркы кыргыздардын мифоэпикалык дүйнөтаанымдын табиятын изилдөөнүн ыкмалары жана методологиясы өзгөчө мамилени жана бул маданияттын өзгөчөлүктөрүн эске алууну талап кылат. Бул теманы изилдеп жатканда колдоно турган кээ бир кадамдар жана көрсөтмөлөр чагылдырылган. Байыркы кыргыздардын мифологиясы, эпостору, дүйнө тааным боюнча адабияттарды, булактарды жана эмгектери изилденген. Негизги булактар катары эпостордун, уламыштардын, мифтердин тексттери

жана байыркы кыргыздардын мифологиясына жана дүйнө таанымына байланыштуу сакталып калган башка материалдар колдонулду. Бул булактарды изилдөө маданияттын мифоэпикалык уламыштары жана ишенимдери жөнүндө түз маалымат алууга мүмкүндүк берет.

Антропологиялык изилдөөдө кыргыздардын байыркы каада-салттары, ишенимдери жана учурдагы жашап жаткан коомдогу маалыматтар камтылды. Жергиликтүү тургундар менен маектешүү, ырым-жырымдарды, окуяларды жана уламыштарды байкоо жана талдоо билимиңизди кеңейтүүгө жана тереңдетүүгө жардам берет. Салыштырмалуу анализде байыркы кыргыздардын мифоэпикалык дүйнөтаанымын башка мифологиялык системалар же маданияттар менен салыштырып анализделди. Бул, башка маданияттар менен жалпы белгилерди же окшоштуктарды аныктоого, ошондой эле байыркы кыргыз мифологиясынын оригиналдуулугун жана өзгөчөлүгүн талдоого арналды.

Чечмелөө жана жалпылоо ыкмасы аркылуу алынган маалыматтардын жана талдоолордун негизинде байыркы кыргыздардын мифоэпикалык дүйнөтаанымынын табияты тууралуу чечмелөөлөр жана жалпылоолор иштеп чыгарылды. Бул негизги мифологиялык темаларды, ишенимдерди жана мифологиянын маданий жана иденттүүлүктүн калыптанышындагы ролун баса көрсөтүүгө мүмкүндүк берди. Мифологияны жана дүйнөтаанымды изилдөө татаал жана көп кырдуу процесс экендигин эске алуу зарыл. Ар кандай ыкмаларды колдонуу байыркы Кыргыз элинин мифологиялык системасы жана алардын дүйнө таанымы жөнүндө толук түшүнүк алууга мүмкүндүк берет.

Экинчи бап “Байыркы кыргыз дүйнө таанымынын теологиялык маселелери” деп аталып, Теңир философиясынын маселелери талкууга алынган.

Биринчи бөлүм “Теңир жана язычество” деп аталат. Мында ар бир эл өзүнүн кудайына сыйыныш керектиги тууралуу айтылган окумуштуулардын тыянактары келтирилген. Байыркы Египет жазма булактарында да минтип айтылат: “Ким өз кудайына сыйынбаса, анда бир күнү ал камыш кыйылгандай кыйылып түшөт. Асмандагы жылдыз өчкөндөй – өчөт, түнкү туман тарагандай тарап, изсиз, жытсыз жок болот”. Эгер артка кылчайып, тарыхка көз жүгүртсөк, анда дүйнөнүн көп элдери өздөрүнүн кудайларын унутуп, манкурт болуп калышканын көрөбүз. Биздин элдин дүйнөтаанымы Тик дүйнөнү – “үч” катмардан жана Түз дүйнөнү – “үч” бөлүктөн турат деп эсептейт. Тагырак айтканда, Тик дүйнө: Жогорку, Төмөнкү жана Ортоңку, ал эми Түз дүйнө: Чыгыш, Батыш жана Борбор деп аталган бөлүктөрдөн турат. Дүйнөнү ушундай кабылдоо ал биз жашап турган Күн системасына эле эмес, бүтүндөй ааламга бирдей тиешелүү. Биздин байыркы ата-бабалар көзгө көрүнүп турган Космосту, “Көкө Теңир” деген ат менен белгилүү болгон абсолюттук Духтун реалдуу көрүнүшү, анын денеси катары кабылдашкан.

Алар Ааламды жандуу зат деп түшүнүшкөн. Көкө – “ата”, Теңир – “кудай” деген сөз, демек маанисин: “Ата Кудай” деп түшүнүү керек.

Ошентип изилдөөчүлөрдүн жазгандарына караганда, семит элдеринин диндери: “Адам – Кудайдын кулу” деген ишенимди жайылтса, ал эми арий элдеринин диндери: “Адам – кудайдын уулу” деген ишенимди бекемдейт. Бул ишенимдердин бузулушу же алмашып калуусу, ошол элдердин бузулушуна жана адашуусуна алып келет. Андан улам, еврейлер өздөрүнүн кудайы-Яхвеге, ал эми арийлер өздөрүнүн кудайлары Сварог, Перун жана Велеске ишениши керек [201]. Анткени, арийлер Кудайга “кул болуу” ишенимин эмес, Кудайга анын “урпагы” катары кызмат кылуу ишенимин тутунушкан. Ошол үчүн алардан улуу акылман акындар жана эч нерседен тайманбаган, эр жүрөк баатырлар көп чыккан. Алардын уруулары жана урпактары ата-бабаларынан жоокердик өнөрдү мурастап, дүйнөнү басып алып, башкаруу салтын улантышкан.

Теңир философемасы тууралуу кеп кылардан мурун бул терминдин өзүнүн түпкү маанилерине токтолуу зарыл. Алгач “философема” термини тууралуу Сөздүктөрдө эмне айтылары тууралуу: Философема - философиялык маселелер же изилдөөлөр, талдоолор, учкул сөздөр, философиялуу ой-пикирлер жана илимий жыйынтыктар. Кээде чындыкты түшүнүүнүн мурунку жолу катары философеманы мифологема менен карама-каршы коюшат, анда мифологема мистикалык жана символикалык мүнөздөгү ой жүгүртүү катары түшүндүрүлөт. Убакыттын өтүшү менен философема философ тарабынан киргизилген жана анын окуусу менен байланышкан кыска ойлорду, же терең мааниге ээ болгон философиялык мүнөздөгү, кээде ал тургай популярдуу жанрга таандык ар кандай учкул сөздөрдү билдирет.

Язычество - “жапайылардын дини” дегенди түшүндүргөн уруулук ишеним болуп саналат. Сөздүктөрдө бул термин авраамдык диндерден башка диндерди түшүндүрүү үчүн колдонулат. Көп учурда аны адистер христиан динине чейинки көп кудайга ишенүү салтын ушул термин менен бөлүп айтышат.

Язычество термини славян чиркөөсүнүн диний кызматкерлери ойлоп тапкан термин, ал «язык» деген сөздөн алынган. Бул термин адегенде «эл» дегенди түшүндүргөн. Эски Инжилдин заманында еврейлер өзүнөн башка тили, дини, каада-салты жана жалпы маданияты бөлөк элдердин баарын «язычниктер» деп аташкан. Иудейлерден бул термин христиан лексиконуна кирген. Азыр эми бул термин «элди» же «расаны» эмес, өзүнүн өзгөчөлүктөрү бар христиандык эмес диний окууларды жана дүйнөтаанымдарды түшүндүрөт. Кыскасы авраамдык окуулардын принциптерине каршы келген башка элдердин жашоо образдары жана диний ишенимдери баары язычествого кирет.

Экинчи бөлүм **“Теңир дүйнөтаанымдын тарыхы жана эволюциясы”**, исламдын таасири менен кийинки миң жыл ичинде артка

сүрүлүп кеткен Теңир дүйнө таанымы бүгүн жалпы улуттук философиянын илимий негизи катары “кайра жаралуу” процессин башынан өткөрүп жаткандыгы тууралуу чагылдырылат.

Теңир философемасы тууралуу мурунку жазма булактардагы жана бүгүнкү күнү анын түрк-монгол элдеринде сакталган элементтерин эске алып, төмөнкүдөй жыйынтыкка келебиз жана келечекте ушул багытта изилдөөлөрдү жүргүзүү туура деп ойлойбуз:

Биринчи, көпчүлүк окумуштуулардын айткандары боюнча, “Теңир” менен “Аалам” синоним түшүнүктөр. Андай болсо, Теңирди “абсолюттук Дух”, Ааламды – “абсолюттук Материя” (Дене) деп түшүнүү туура. Башкача айтканда Теңир – Ааламдын духовный маанисин билдирсе, Аалам – Теңирдин материалдык көрүнүшүн түшүндүрөт.

Экинчи, Алтай-Сайан элдериндеги сакталган салт боюнча, Теңир Абсолюттук Дух катары эки сапаттан турат. Алардын аттары түрк - монгол элдеринин ишенимдеринде “Үлкен” жана “Эрлик” деп айтылат. Башкача айтканда Теңир өзүнүн “жакшы” жана “жаман” сапаттарын экиге ажыратып, Үлкен менен Эрликти жаратат.

Үчүнчүдөн, Абсолюттук Дух экиге ажырагандан кийин, анын материалдык көрүнүшү болгон Аалам да: “Асман” жана “Жер” деген аталыш менен экиге бөлүнөт. Дух менен Материя бир бүтүн болгондуктан, бөлүнгөн ар бир материалдык бөлүкчө, өзү менен кошо бөлүнгөн духовный касиет менен бир жашайт. Башкача айтканда Теңир тарабынан өзүнө берилген касиет боюнча Үлкен – “Асмандын”, Эрлик – “Жердин” ээсине айланат. Аны биз, Үлкен менен Эрлик жөнүндө баяндалган мифологиялык маалыматтардан улам жакшы билебиз.

Төртүнчүдөн, өз кезегинде Асман эки сапаттан турат. Ал жөнүндө “Күн” жана “Ай” тууралуу айтылган мифтерде баяндалган. Ошондуктан биздин ата-бабалар, Асман сыяктуу эле, Күн менен Айга да, Теңирдин көзгө көрүнгөн сырдуу касиеттери катары сыйыныша берген.

Бешинчиден, Асман сыяктуу эле Жерде да эки сапат бар. Алар: “От” жана “Суу” деп аталат. Бул экөө тең биздин байыркы ата-бабалар ыйык туткан заттар. Жер менен бирге эле экөө тең Теңирдин руханий жана мистикалык касиеттерин өзүнө синирген материялар.

Алтынчыдан, Теңирдин Жердеги көрүнүшү – ал “Адам” [173]. Чынында, Асман менен Жер кандай мааниге ээ болсо, Адам да ошондой эле мааниге ээ. Байыркы түрк мифологиясы: “Үстүдө көк Асман, астыда кара буурул Жер пайда болгондо, ортодо Киши уулу жарык дүйнөгө келген” деп, Асман менен Жердин бир катарында Киши тууралуу жөн жеринен кабар берип отурган жок. Анткени, Теңирдин эркисиз Адам жаралбагандай эле, Адамсыз Теңир да эч кандай мааниге ээ эмес. Теңирдин эрки менен жаралган жандардын ичинен Адамдан башка эч бирөөсү анын бар экенин билбейт? Ага Адамдай маани берип, ыйык тутуп, Ага Адамдан башка эч бир жаныбар сыйынбайт. Анткени, Анын бар экенин жүрөгү сезсе да, акыл-эси

болбогондуктан андап биле албайт. Ошондуктан Адам Асманды – “ата”, Жерди “эне” деп атат. Анткени, Теңирдин эрки менен Адам - ал Экөөнүн (Асман менен Жердин) “ортосунда” жаралган.

“Теңир дүйнөтаанымынын космологиясы жана анын дуалисттик мүнөзү” аттуу үчүнчү бөлүмдө философиялык көз-карашта Теңир теониминин этимологиясын изилдөөгө кеңири токтолгон.

Байыркы жана башка элдин тилинде кезиккен “эски” сөздүн маанисин бүгүнкү жана башка тилде сүйлөп калган урпактардын тили менен чечмелөө канчалык денгээлде туура? Мисалы, биз-кыргыздар арий доорунда, арий тилинде пайда болгон “кыргыз” этнониминин маанисин бүгүнкү түрк тилинде сүйлөп жаткан кыргыз тили менен түшүндүрүп келатабыз. Бул методология канчалык денгээлде так жана илимий? Ушундай ыкма менен изилдөөлөрдү жүргүзүп келатышкан окумуштуулар бир гана маселеде туура: биз-бүгүнкү кыргыздар, ошол байыркы кыргыздардын урпактарыбыз деген көз караштан алган учурда гана жогорку суроого жооп беришибиз мүмкүн? Бирок, миң жыл мурунку Энесай жазмаларын окуп түшүнө албай жаткан кыргыз баласы, эки миң жыл мурунку кыргыз жазмасын окуп, кантип түшүнөт? Түшүнбөсө – кантип туура чечмелейт? Туура чечмелей албаса – чындыкты кантип табат? Чындыкты таба албаса, анда кантип окумуштуу болот? Эмне кылыш керек? Чындыкты табыш үчүн ар бир сөздүн маанисин түпкү келип чыгыш тегине жана тилине байланыштуу чечмелөө зарыл.

Эгер, Теңирдин маанисин, заманбап түшүнүк менен чечмелей турган болсок, анда Адамдын “эр” (“эркек”) жана “үр” (“ургаачы”) деп айтылышына байланыштуу изилдөө туура. Ошондо анын чыныгы сыры, өзүнүн жердеги көрүнүшү болгон Адам менен бириккен мааниси ачылат. Башкача айтканда байыркы ата-бабаларыбыздын Асманга сыйынган жоокер эл болгонун эске алып, Теңир: «Тең+Эр (алт: ар-ир)» деген эки сөздүн курамынан турат деп ойлойбуз? Анын биринчи бөлүгү (“тең”) – “бирдей”, “окшош” деген маанилерди билдирсе, экинчи “эр” деген сөзү кээ бир түрк тилдеринде “эркек адам”, “жоокер адам”, “баатыр адам” дегенди түшүндүргөн. Ошондо, кыскача анын мааниси: “Тең+Эр” (Тең+Ир)- “эгиз эрлер”, “эки бирдей күчтөр”, “тең күчтөр”, “барабар күчтөр” дегенди билдирет. Демек, Теңир - “дух” маанисинде Үлкен менен Эрликти, “киши” маанисинде Эркек менен Аялды бириктирип аныктаган түшүнүк.

“Туран – Теңирдин өлкөсү жана Теңир ишениминин таралуу ареалы” деген төртүнчү бөлүмдө Теңирге салыштырмалуу, Үлкен менен Эрликтин ысымдарынын таралуу ареалынын «тардыгы», ал - алардын кийинки мезгилдерде келип чыкканын көрсөтөт. Тагырак айтканда, адегенде, Теңир жараткан “эки духтун” ысымдары болбогон окшойт? Эгер биз шумер булактарына кайрылсак, анда алгач Теңир (Дингир) теоними “жаратуучу кудай”, “жаратуучу дух” деген маанилерди берет да, төрт башкы кудайлардын (Ан, Энки, Энлил жана Нингурсах) ысымдарына кошулуп жазылат. Ал эми түрк доорунда (Y1к.) Теңир ысмы жалгыз Улуу Духтун өзүн

билдирет. Борбор Азияда Карахандар дөөлөтү (Хк.) ислам динин расмий дин катары кабыл алгандан тарта Теңир ай-ааламды жараткан жана анын ээси – Алланын синоними катары колдонула баштайт. Ошондуктан аны изилдешкен окумуштуулар Теңиртаанымды ушул аспектиден талдоого алышып, негизинен ал динден да кеңири түшүнүккө ээ дүйнөтааным катары белгилешет. Теңир – Абсолюттук Дух экени боюнча, кийинки изилдөөлөрдө кайчы пикирлер жок, маселе анын этимологиясы тууралуу сөз болгондо, ар кимдин ою ар кандай. Изилдөөчүлөрдүн көбү Орто Азияда ислам таасири менен унутулуп калган анын түпкү дуалисттик маңызын эске албай жатышат. Ошондуктан, биз Теңирдин этимологиясын анын дуалисттик маңызын эске алуу менен чечмелөөнү сунуш кылар элек. Анткени, биздин болжолубузда Теңирдин ысымдарында байыркы арий элдеринин жалпы аталышына (“арий” же “арат”) байланышкан “компоненттер” жатат. Мында Эр – “Эр уулга”, Үр – “Үр кызга” байланышкан сапатты, башкача айтканда, бул сөздөр антропологиялык мааниде - “Эр башатты” жана “Үр башатты”, ал эми теологиялык мааниде бири-бирине карама-каршы жана бири-бирин толуктаган “эки духту” түшүндүрөт. Башкача айтканда, биз бул эки терминге эки улуу күчтү түшүндүргөн кытайдын “янь” жана “инь” сөздөрүнүн маанилерин окшоштурабыз.

Дагы бир айтып кете турган нерсе, духтардын “эркек”, “ургачысы” болбойт. Алардын “жакшы” жана “жаманы” болот. Ошондуктан, биз кээде “эр дух”, же “үр дух” деп сүйлөй турган болсок, анда бул сөздөр алардын “эркек”, же “ургачы” сапатын эмес, алардын “жакшылык жасоочу” (“добрый дух”) жана “жамандык кылуучу” (“злой дух”) сапаттарын түшүнүүбүз керек. Же: отту – эр десек, сууну – үр деп айтабыз. Башкача айтканда: күн – эр, түн – үр, асман – эр, жер – үр, ысык - эр, муздак – үр, дух – эр, материя - үр ж.б.

Теңир дүйнө таанымынын чыгыш канаты – Дао, батыш канаты – Зороастризм. Эки Канатта тең Теңир дүйнө таанымынын “дуалисттик” мүнөзү жана элементтери салыштырмалуу толук сакталган.

Дао – Асманды кудайга айлантып, аны диний-философиялык окуу катары өнүктүргөн. А чынында, Асман - ал Теңирдин бир гана көрүнүшү.

Дао эки улуу күчтүн - “янь” менен “индин” гармониясына умтулат. Эки башталыштын гармониясы ааламдын тынч жашашын жана өнүгүүсүн камсыз кылат. Бул эки башаттын ортосунда күрөш жок. Кытай окуусу мына ушул жерден “кемийт”. Анткени, Теңирчиликтин маңызында күрөш бар.

Зороастризм – Теңирдин “күнгө” байланышкан маани-мазмунун өстүрүп, аны улуу дин катары калыптандырган. Бул дин Ахура Мазда менен Ахура Мандын (Ангро Майнью) күрөшүн баяндайт да, акыры Ахура Мазда жеңип чыгат. Жер үстүндө жыргал жашоо орнойт. Бирок, зороастризмде эки духтун гармониясы жөнүндөгү сөз жок, жаралгандан талкаланып, жок болгонго чейин күрөш. Бул диндин мааниси мына ушул жерде азаят. Башкача айтканда, Иранга кирген арийлер, Теңиртаанымдын күрөш идеясын

өнүктүрүшүп, тең салмактуулукту сактоо, аны менен гармонияга умтулуу идеясын жок кылып алышкан.

Тенир философемасы өз ичине “Асманды” гана эмес, “Жерди” да кошо камтыйт. Кенири маанисинде, Тенир “18 миң ааламдын” көрүнгөн жана көрүнбөгөн жактарын бириктирип, ичине батырган түшүнүк.

Теңиртаануу системасында асмандын ээси катары – Үлкенди, Жердин ээси катары Эрликти айтышат. Бул экөөсү тең - «дух», Тенирден кийинки мааниге ээ улуу «кудайлар». Тенир дал ушул экөөнүн энергиясы менен ай-ааламды жаратат. Эгер, Дао дүйнөтаанымында бул эки улуу духтун иштерин “янь” жана “инь” [158] деп аталган эки күч ишке ашырса, зороастризмде бул салт Ахура Мазда менен Ахура Манга таандык.

Алгач Күндүн, анан Асмандын, акырында Ай-Ааламдын кудайына айланган Теңир сыяктуу эле, бир убактарда бири – “жакшылыктын”, экинчиси – “жамандыктын” духу болгон Үлкен менен Эрлик, акырындап, Теңирди ээрчип, бири – Асман, экинчиси – Жер ээлерине (кудай эмес) айланып, Теңир менен бирге алар да узун эволюциялык жолду басып өтүшкөн.

Теңир ысмынын шумер жазууларынан да жолугушу Тенирдин өтө байыркы Улуу Кудай экенин тастыктайт. Ырас, Теңир “Дүйнөлүк дух” болсо, анда анын ысмын алып жүргөн Тоо да «Дүйнөлүк Тоо» экени талашсыз. Башкача айтканда, логика боюнча, Дүйнөлүк Тоо гана Дүйнөлүк Духтун ысмын алып жүрүүгө укуктуу. Анткени, Дүйнөлүк Духтун ысмын жөн гана бир тоонун алып жүрүшү эч кандай логикага туура келбейт. Ырас, Борбор Азия аймагында жайланышкан Улуу Тоо системасы байыртан ушул күнгө чейин “Теңир-Тоо” аталып келатса, демек, бир мезгилдерде жергиликтүү калк аны Дүйнөлүк Тоо деп санап, ага Көкө Теңирдин турагы (тагы) катары мамиле кылышканы шексиз.

Үчүнчү бап “Байыркы кыргыз дүйнө таанымынын этнологиялык аспектилери” деп аталат. Бул бөлүм: Алтай–Сайан элдеринин мифтери боюнча Үлкен кудайынын уулу - “Кыргыз хандын” жана “Кыргыз төс” деген кудайдын ысмы белгилүү [122] деген маалымат менен башталат. Мына ушул фактынын өзү Кыргыз этнониминин этимологиясын дагы тактоо менен бирге анын мифологиялык, этнологиялык жана философиялык маңызын кошо талдоого алуу керек экенин шарттайт.

Экинчи бөлүм: **“Ак уул жана тотем-Бугу”**. Ак уулдун Жогорку дүйнөгө таандык тотем – “ак шумкар”, төмөнкү дүйнөгө таандык тотем – “ак жылаан”, ал эми ортонку дүйнөгө таандык тотем – “бугу” (багыш), жоокердик тотем – арыстан экендиги чечмеленип берилген.

Үч тотем тең Тоо стихиясы менен, руханий байлык менен байланышкан. Ошондуктан Ак уулдун урпактарына дин бийлиги, каада-салтты сактоо, идеологиялык иштерди жүргүзүү милдети тагылуу менен бирге илимий-чыгармачылык касиет тартууланган. Ак уулдун урпагы болгону үчүн Чынгыз

хандын эң башкы туусунун түсү да тогуз чоктуу ак түстөгү туу болгон. Ак уулдун тарыхы негизинен Монгол империясын түзгөн уруулар менен байланышкан. Биз ал тууралуу өзүбүздүн диссертациябызда талдоого алып, ушундай жыйынтыкка келгенбиз. Анда Ак уулдун урпактары алып жүргөн Ак түс эмнени билдирет:

1. Этникалык тарыхта: Ак түс - оң Канаттын түпкү атасы – Тагай бийдин түсү. Анын байыркы огуз доорундагы түпкү түстүк аты – “Ак гуз”. Бүгүнкү кыргыз санжырасындагы айтылышы – “Ак уул”. Ал грек эпосунда – “Ахилес”, кудайлардын ичинен Зевстин түсү, скиф санжырасында – “Липоксай”, орто кылымдагы огуз санжырасында – “Таг хан”, ал эми казак санжырасындагы айтылышы - “Улуу жүз” ж.б.

2. Асман көрүнүшүндө: Ак түс - Күн Чыгыштын белгиси. Таң атып келе жаткан тарап. Асмандын күн чыгып келе жаткан жагы ж.б.

3. Диний түшүнүктөрдө: Ак түс - Кудайдын ыйыктык жана тазалык менен байланышкан ысмы. Башкача айтканда Улуу Тоонун чокусу менен байланышкан маанилери ж.б.

4. Жер-суу аталыштарында: Ак түс - Теңир-Тоо жана анын ак кар баскан бийик чокулары. Ак булут, ак кар, ак суу ж.б.

5. Адамдын көрүнүшүндө жана мүнөзүндө: Ак түс – көздүн агы, ак ниет, ак көңүл, ак тилек, тазалык, чындык жана кубаныч. Жаш курагы боюнча “ак сакал” адам ж.б.

6. Кийимдерде жана буюмдарда: Ак түс - Ак калпак, ак жоолук, ак олпок, ак күбө, ак бараң, ак келте, ж.б.

7. Жан-жаныбарларда: Ак түс - Ак боз ат, ак шумкар, ак буура, ак жылаан, ак ит, ак кептер ж.б.

8. Тамак-ашта: Айран, сүт, кымыз, ак алма, ак гүл ж.б.

9. Миф-жомоктордо: Ак дөө. Эрдин уругу ак ж.б.

10. Мамлекеттик түзүлүштө: Ак ордо, ак өргө ж.б.

11. Башка элдерде: Кытайда жана Азиянын кээ бир өлкөлөрүндө “ак түс”-аза күтүүнүн белгиси. Байыркы славяндар да ак түстү ушундай кабылдашкан. Кыргыздар болсо, кудайга арнап ак боз атты курмандыкка чалышкан. Жоо каптап киргенде да, ак боз аттын жалын кызылга боёп чабарман жиберешкен. Арабдар жана жалпы мусулман калкы өлгөн адамдын сөөгүн ак кепиндеп көмөт. Өз өлүмү менен өлгөн адамды “ак өлүм менен өлдү” деп коюшат кыргыздар ж.б.

12. Ак уулдун тотеми: Ак Бугу же Ак Багыш. Негизи он Канат урууларынын тотеми кайберен тукумуна таандык жаныбарлар.

Бугуга жана багышка сыйынуу салты өтө байыркы салттардын бири болуп саналат. Анын тамыры байыркы таш доорундагы алгачкы адамдардын тотемдик ишенимдерине барып такалат [104]. Ушул көз карашка байланыштуу азыркы учурда тарых жана философия тармактарында өтө көп материалдар топтолгон. Мисалы, Башкыр мифологиясында бугу солярдык

салтка байланышы бар, асмандан түшкөн ыйык жаныбар катары эсептелет [128].

Күн-бугу индоевропа, Кавказ, Урал-Алтай жана Түндүк Америкада жашашкан индей элдеринин мифтеринде кеңири маалымат бар. Хантымансы элдеринин мифтеринде күн кудайы канаттуу бугу минип алып, асман менен чыгыштан батышка өтөт [175].

Археологиялык материалдар сак-скиф элдеринде бугу күндүн символу болгонун баяндайт. Түрк-монгол элдеринин мифтеринде бугунун жерден асманга чыгып кеткени тууралуу көп айтылат. Кыргыз, алтай, туба, казак, калмак жана бурят элдеринин уламыштарында Үч архар (үч бугу деп да айтыла берет) мергенчилерден качып, асманга чыгып кетишет да, жылдыздарга айланып туруп калышат [175]. Жапандардын синто хырамдарында бугу кудайлардын жерге жиберген өкүлү катары баяндалат [78]. Көп элдердин мифтеринде бугу (багыш) адамдын сөзүн түшүнгөн жана кез-кезде адам кейпине келген жаныбар катары каралат.

Кыргыз санжыраларында “Бугу эне” же “Мүйүздүү эне” тууралуу айтылган уламыш кенири белгилүү. Ал уламышта адам кейпине келген башында мүйүзү бар касиеттүү эне катары белгилүү [104].

Лапландардын арасында Ак бугу тууралуу уламышта ал башында кыз экени айтылат. Нганасандардын ишениминде жердин ээси бугу кейпиндеги кудай [78]. Тунгус-манжур элдеринин айтымдарында башкы кудай Буга мусун жапайы бугу кейпинде элестетилет. Ал эми кет элдеринде бугу кубула турган касиети бар башкы кудай Естин кызы.

Кытай пантеонундагы көп кудайлар ар кандай түстөгү жана тукумдагы бугу кейпинде кабыл алынган. Мисалы, Лун падышаларынын башында бугунун мүйүзү болгон [175].

Ушул көз карашка байланыштуу бир нерсени айта кетүү зарыл: **Биринчи**, келгин элдер менен жергиликтүү элдердин ортосундагы ынтымак дайым эле жакшы болгон эмес, тескерисинче, көп учурда айоосуз уруштар менен коштолгон. Жергиликтүү эл каршылык көрсөтүп, баскынчы келгиндер аларды катуу кыргынга алган учурлар көп болгон. **Экинчи**, келгин элдер ар дайым жергиликтүү элдердин же аралашуудан улам пайда болгон жаңы элдердин дүйнөтаанымынын өзгөрүшүнө жана калыптанышына чоң таасирин тийгизген. Уламыш-мифтердеги кээ бир каармандар үчүн бугу ыйык жаныбардын ролунда ойносо, башка уруунун адамдары катардагы жаныбарлардын бири катары бугуга ыйык мамиле жасашкан эмес. Кандай болгон учурда да, кыргыздар үчүн бугу (багыш) кыргыз дүйнөтаанымын калыптандыруудагы туруктуу элементтердин бири болгон. Андан улам төмөнкүдөй жыйынтыкка келебиз:

1. Кыргыздардын эпикалык чыгармаларында (“Манас”, “Семетей”, “Жоодарбешим” ж.б.) бугу (ак бугу) тууралуу айтылат. Бугунун пайда болушу, баланы эмизиши, бугунун адамга айланышы бул тотемдин өтө байыркы ишенимдин объектиси болгонунан кабар берет;

2. Кыргыз ичиндеги “бугу”, “багыш”, “сарбагыш”, “солто” (монг: “цолто”-бугу), “Сайак” (арий: “саг” - бугу), катаган (монг: “бугу-катаган”) уруу аталыштарынын жана “Бугубай”, “Багыш”, “Булан” деген ысымдардын болушу – баары бугу менен байланышкан байыркы тотемдик ишенимдердин элементтери. Бугу адамдарга балалуу болууга жана аялдардын аман-эсен көз жарып алышына да жардамы тиет;

3. байыркы кыргыздарга ыйык тотем катары бугунун этин жегенге тыйуу салынганы шексиз. Бугунун мүйүздөрүн үйдүн кире беришине кадап, кагып койуу – анын колдоосуна, сактоосуна ээ болуу дегенди билдирген. Бул байыркы мезгилдердеги фетиштик культка таандык ритуалдар;

4. Килемдердеги жана шырдактардагы бугунун сүрөттөрү жана бугунун мүйүздөрүн элестеткен ойумдар, баары бугу тотеминин элестерин чагылдырат;

5. түрк-монгол элдеринин көбүндө бугу тотемине сыйынуу элементтери сакталган. Бугу кээ бири уруулар үчүн алардын түпкү бабасы же энеси (бугу уруусу) болуп эсептелет. Бугу, теги асман менен байланышкан жаныбар, түп эне же түп ата, күндү карангы ордон алып чыгуучу, ай, күн жана от менен байланышкан касиеттүү, ыйык жаныбар.

“Көк уул жана анын тотеми-Бука” аттуу үчүнчү бөлүмдө Көк уулдун (Куу уул) Жогорку дүйнөгө таандык тотеми – куу, төмөнкү дүйнөгө таандык тотеми – ажыдаар, ал эми ортонку дүйнөгө таандык тотеми – бука, жоокердик тотеми – кабылан экени айтылат. Сол Канаттын туусунун түсү – көк. Негизинен материалдык байлык Көк уулдун урпактарына таандык. Анткени, анын касиети суу стихиясы менен байланышкан, тотеми көк бука же уй. Көк уулдун урпактары алып жүргөн Көк түс эмнени билдирет:

1.Этникалык тарыхта: Сол Канаттын түпкү атасы – Көлөй бийдин түсү. Анын байыркы огуз доорундагы түпкү түстүк аты – “Көк гуз”. Бүгүнкү кыргыз санжырасындагы айтылышы – “Көк уул” (“Куу уул”). Ал грек эпосунда – “Гектор”¹, кудайлардын ичинен суу кудайы Посейдондун² түсү, скиф санжырасында – “Арпоксай”, орто кылымдагы огуз санжырасында – “Тенгиз хан”, ал эми казак санжырасындагы айтылышы - “орто жүз”.

2.Асман көрүнүшүндө: Көк түс - төбөдөгү асмандын түсү. Чак түштөгү асман. Башкача айтканда Асмандын так ортосу.

3.Диний түшүнүктөрдө: Көк түс – Кудайдын бийиктик жана тереңдик менен байланышкан ысмы. Башкача айтканда анын ысмынын асман жана мухит менен байланышкан маанилери.

4.Жер-суу аталыштарында: Көк түс -Теңир-Тоонун ак кар, көк муз каптаган чокулары. Көк түс – “карага” өтүп да айтыла берет: Кара тоо, кара суу, кара булут.

5.Адамдын көрүнүшүндө жана мүнөзүндө: Көк түс – көздүн көгү, көк жалдык мүнөз, беттегенин бербеген өжөр (көк адам). “Эр болсоң көк бол,

¹ Кыргызча айтылышы – “Көктур” – Б.Т.

² Посейдон – деуиз кудайы.

сөзүңө бек бол”. Ант: “Көк кирип, кызыл чыксын”. Жаш курагы боюнча “көк сакал” адам.

6.Кийим-кечекте: Көк түс – көк калпак (кайруусу көк баркыт менен капталган калпак, экинчи айтылышы - кара калпак), көк туулга, көк рапыс тон.

7.Жан-жаныбарларда: Көк түс - Көк бука; мифтик көк бука жер шарын мүйүзүнө көтөрүп турат. Көк бөрү – Түрк каганатын негиздеген уруунун тотеми. Көк тулпар, көк шумкар, көк ит, көк кептер же көгүчкөн. Көктүн кара түскө өтүп айтылышы: кара дөө, кара буура, кара чаар жылаан, кара чаар кабылан ж.б.

8.Тамак-ашта: Көк түс - Көк чөп, кара аш, кара өрүк,

9.Миф-жомоктордо: Көк түс - Көк дөө.

10.Мамлекеттик түзүлүштө: Көк түс - Көк ордо, көк чатыр.

11.Башка элдерде: Көк түс – аралашма түс: ал суюлуп отуруп - ак түскө, коюлуп отуруп – кара түскө өтөт. Көк түс кээ бир элдерде аза күтүүнүн белгиси. Күйөөсү кайгыш болгон аял кыркы чыккыча - кара, жылдыгы берилип, ашы өткүчө - көк киет ж.б.

12.Тотеми: Көк бука. Негизи Сол Канат урууларынын тотемдери суу стихиясы менен байланышкан жаныбарлар.

Кытай тарыхчылары кыргыздарды түрк тегине жаткан элдерден бөлүп: “Ак жуумал, сары чач, көк көз Кыргыз (“гяньгун”) эли келип чыгышы боюнча “бөрү” тегине жатпайт. Кыргыздар Кудай менен тоодогу үңкүрдө жашаган уйдун катышынан келип чыккан” [132] деп жазышкан. Ал эмне деген кудай экенин Алтай-Сайан аймагында жашашкан элдердин мифтеринен билебиз. Алардын ишеними боюнча Көкө Теңирден кийинки улуу дух “Үлкөн³ кудайынын тогуз уулунун бири–адамдардан салтты, наркты сактоону жана эл башчыларынан адилеттүү башкарууну талап кылган “каардуу” Кыргыз хан экендиги айтылат. Асман кудайы - Үлкөндин “тогуз уулунун”⁴ ичинен ал бүткүл адамзаттын үстүнөн сот бийлигин жүргүзүү укугуна ээ болгон” [71].

Бир жомокто бука: “мени хандын кызына үйлөндүр” деп айтат. Биринчи күн жатарда бука терисин чечип, келишкен сымбаттуу жигитке айланат. Бирок, жигит уктаганда кыз туруп, эртен дагы букага айланбасын деп, терини өрттөп салат. Жигит туруп, кыз терисин өрттөп салганын көрөт да, кууга айланып, асманга учуп кетет. Бул жерден да, биз суу стихиясы менен байланышкан ортоңку дүйнөнүн жаныбары – “бука”, суу стихиясы менен байланышкан Жогорку дүйнөнүн жаныбары “кууга” айланып кеткенин көрүп атабыз.

³ Адабияттарда “Ульген” деп айтылат. Анын маанисин көпчүлүк изилдөөчүлөр, анын ичинде М. Ажы да “өлгөн” деген сөз менен байланыштырат. В. Я Бутанаев анын мааниси “чоў”, “улуу” дегенди билдирет дейт. Менин жеке пикиримде да В.Я. Бутанаевдин пикири туура. Бул сөз казак тилинде жогоруда биз бергендей “Үлкөн” формасында сакталган.

⁴ Кээ бир варианттарда “алты”, “сегиз” уулу бар деп айтылат.

Евразия аймагындагы Афанасьев, Самар, Абашев жана Андронов маданияттарына (б.з.ч. III – II мин жылдар мурун) таандык дөбөлөрдөн булактардын сөөктөрү табылган. Ушул аймакта жашашкан элдердин арасында түрк уруулары байыртан эле башчылык катмарда болушканы белгилүү. Ошол үчүн алардын мифтеринде баатырлар дайым булактарды жеңишет.

Ошентип жыйынтыктап айтканда: Жомоктордо, уламыштарда жана ишенимдерде зооантропоморфтук булактар же уйлар адамдарды жана бадаларды коргоочу, жол баштоочу, адамдарга байлык, бакыт тартуулоочу дух, пирлер ролунда көрүнөт. Мифтерде бука же уй байлыктын жана жыргал жашоонун символу катары чагылдырылат;

Мифте бука же уй суу стихиясы менен байланышат: алар суудан чыгышат, же туяктары менен жерди казып, суу чыгарышат, сууларды буруп, каналдарды казышат. Жогорку фактылар балыктын жонунда туруп, жерди көтөрүп турган алп буканы эске салат, же Жерди жаратуу үчүн кудай ылайды океандын түбүнөн буканын терисине ороп, суунун үстүнө көтөрүп, алып чыгат. Бул мифтердин башаты – “баары суудан келип чыккан” деген философиялык ойду айткан байыркы Египет, Месопатамия, Иран, Индия жана Греция мифтеринде жатат;

Элдик оозеки чыгармаларда буканын образы жиндерди коргоочу күч катары да баяндалат. Баатырлар булактар менен кармашат (Урал баатыр, Карача баатыр ж.б.). Бул сюжеттин байыркы үлгүлөрүн (б.з.ч. 3 мин жылдар мурун) шумер-аккад эпосторунан көрөбүз. Буканын мындай эки образда чагылышы – байыркы букага сыйынган жана ага баш ийгиси келбей, каршы чыккан элдер менен болгон кагылышуулардын чагылдырылышы деп ойлоого болот;

Алгачкы элдердин мифтеринде бука адамга гана эмес, кудайга айланганын же кудайлар өздөрү бука кейпинде болушканын окуп билебиз. Эгер бугу же багыш көп учурда “бакшы адам” (жрец) образында берилсе, Бука баатырлар менен кармашкан “Кара күч” же улуу кудайлардын “тотеми” катары берилет. Биз букага байланышкан мифтерден жана “Огуз наме” эпосунда чагылдырылган Угуз кагандын образынан улам бука тотемине сыйынган байыркы уруу – “башчы эл” болгонун билебиз;

Төртүнчү бөлүм **“Кызыл уул жана анын тотеми-Бөрү**. Кызыл уулдун Жогорку дүйнөгө таандык тотеми – бүркүт, төмөнкү дүйнөгө таандык тотеми – сары жылаан, ал эми ортонку дүйнөгө таандык тотеми – бөрү, жоокердик тотеми – жолборс тууралуу изилдөөгө арналган. Негизи түпкү арат (сак-сармат-скиф) санжыралары боюнча, башкы бийлик (хандык бийлик) үч бир туугандын ичинен Кызыл уулга таандык. Кызыл уулдун стихиясы от (күн). Байыркы арат бабаларыбыздан тартып бүгүнкү күнгө чейин Кыргыз салты кичүү уулду “үйдүн ээси” (“ата журттун ээси”) катары эсептейт. Улуу уулдардын баары үйлөнүп-жайлангандан кийин ата үйүнөн бөлүнүп сыртка чыгып, өз алдынча түтүн булатып кетишет. Бир гана кичүү

уул үйлөнүп жайлангандан кийин да ата үйүндө кала берет. Бул салт арат коомунда башкаруу системасына да салынган. Ошол үчүн миф-уламыштарда улуу уул мураскор экенине карабай, көп учурда кичүү уул ата бийлигин да мурастап калат. Кызыл уулдун урпактары алып жүргөн Кызыл түс эмнени билдирет:

1.Этникалык тарыхта: Кызыл түс - Ичкиликтин түпкү атасы Көгөй бийдин түсү. Анын байыркы огуз доорундагы түпкү түстүк аты – “Күр гуз”⁵. Бүгүнкү кыргыз санжырасындагы айтылышы – “Кызыл уул”. Ал грек эпосунда – “Геракл” [244], грек кудайларынын ичинен кызыл түс согуш кудайы – Арестин түсү, скиф санжырасында – “Колоксай”, орто кылымдагы огуз санжырасында – “Көк хан”, ал эми казак санжырасындагы айтылышы - “Кичи жүз”.

2.Асман көрүнүшүндө: Кызыл түс - Күн батыштын белгиси. Кеч кирип бараткан тарап. Башкача айтканда Асмандын күн батып бараткан жагы ж.б

3.Диний түшүнүктөрдө: Кызыл түс - Кудайдын жарык жана ысык менен байланышкан ысмы, башкача айтканда анын күнгө жана отко байланышкан маанилери. ж.б

4.Жер-суу аталыштарында: Кызыл түс - Эң биринчи болуп күн тийген жана эң акыркы болуп күн баткан Теңир-Тоонун улуу чокуларынын түсү ж.б

5.Адам көрүнүшүндө жана мүнөзүндө: Кызыл түс – көздүн кызылы (кареги), “Саргара жортсоң, кызара бөртөсүң”. “Көк кирип, кызыл чыксын” деп антташкан ата-бабаларыбыз. Жаш курагы боюнча “кара сакал” (“жерде сакал”) адам. Кызыл - күрөштүн жана кармаштын, төрөлүүнүн жана өлүүнүн, жандын жана кандын, жаштыктын жана сүйүүнүн түсү. Ал эң башкысы - кыймылды жана тирүүлүктү түшүндүрөт ж.б.

6.Кийим-кечекте: Кызыл түс – кызыл калпак (кайруусу кызыл баркыт менен капталган), кызыл тебетей, кызыл жолук жалжалым, кызыл көйнөк делбир. Ошентип кызыл түс - күч-кубаттын жана сулуулуктун, гүлдөөнүн жана толуп-ташуунун түсү ж.б.

7.Жан-жаныбарларда: Кызыл түс – кызыл бука, кызыл ат, кызыл ит (сары ит деп да айтыла берет) ж.б.

8.Тамак-ашта: Кызыл түс - Кызыл алма, кызыл алча, алтындын жана алмаздын түсү ж.б.

9.Миф-жомоктордо: Кызыл түс – кызыл дөө (кара дөө-?), эски сөздөр: “кыргыздын кызыл кыздары” же “кыпчактын кызыл кыздары” ж.б.

10.Мамлекеттик түзүлүштө: Кызыл түс - Кызыл ордо, кызыл үй ж.б.

11.Башка элдерде: Кызыл түс да аралашма түс: суюлуп отуруп – сары, ак түскө, коюлуп отуруп –күрөң, кара түскө өтүп кетет ж.б.

Кызыл уулдун тарыхы бөрү тотемин туткан уруулар менен байланышкан, ошондуктан анын түпкү теги ушул жаныбарга байланыштуу чечмеленет.

---

⁵ Күр – “кызыл”, күрөң (күр-өң) – “күр-түс” – кызыл түс ж.б.

Кыргыз оозеки чыгармаларында байыркы бабалардын карышкыр менен болгон туугандыгы жана тектештиги жана алардын бири-бирине айланып турушу тууралуу ишенимдер бүгүнгө чейин айтылып келатат. Бөрү – түпкү ата, түпкү эне, жол баштоочу, колдоочу жана коргоочу экени тууралуу этногенетикалык уламыштарда кенири баяндалат. Бөрүгө сыйынуу салттарынын элементтери адам аттарында жана уруу аталыштарында да сакталган;

Элдик оозеки чыгармаларда карышкыр терс каарман катары да кызматты аткарат. Ал жомоктордо жана уламыштарда балдарды ала качып кетет, баатырлардын өлүмүнө себепкер болот ж.б. Бул бөрүгө сыйынган жана ага сыйынбаган элдердин ортосундагы кагылыштарды жана ошол мезгилдеги элдердин ишенимдер жана дүйнөтаанымдарын чагылдырган сюжеттер болуп саналат. Дүйнөтаанымдын өзгөрүшү менен бир мезгилде колдоочу жана коргоочу миссияны аткарган карышкыр кийин кырсык алып келүүчү терс образдарга айланган.

Төртүнчү бап. “Байыркы кыргыз дүйнө таанымынын антропологиялык маселелери” деп аталат. Бул бөлүмдө дүйнөтаанымдын философиялык негиздеринин бири болгон “Биринчи Адам”, “Түп Ата” тууралуу ишенимдер, башкача айтканда, алгачкы Адамдын жаралышы, алгачкы Элдин түптөлүшү, Кудай тууралуу түшүнүктөр жана Биринчи Адамдын ким экендиги, кандай жаралганы жөнүндөгү арий жана семит мифтери талдоого алынат.

Дүйнөнү таанып билүүдө Ааламга – “макрокосмос”, Адамга – “микросмос” катары мамиле кылуу принциби кабыл алынган. Бул тууралуу дээрлик улуу ойчулдардын баары негизинен бирдей пикирде. Улуу окумуштуулар белгилешкендей: Антропологиялык жол – Ааламды таанып билүүнүн жападан жалгыз жолу. Дал ушул жолдо гана Адамга Кудайдын купуя сырлары ачылат. Улуу ойчулдардын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири, ХХ кылымдын биринчи жарымында жашаган улуу орус философу Н. Бердяев минтип жазат: “Адам – кичине аалам, Ал микрокосмос катары таанып билүүдөгү башкы чындык жана таанып билүү мүмкүнчүлүгүнүн чыныгы өзү”. “Адам менен Космос бирдей күч-кубатка ээ. Таанып билүү процесси – дөө менен эргежээл эмес, кубаттуулугу бирдей, тең эки улуу күчтүн таймашуусу экенин аныктап турат”. Тагырак айтканда: “Дүйнөнүн борбору катары ааламдын купуя сырларын ичине каткан жана дүйнөнүн бардык нерсесинен жогору турган адамдын өзүн өзү таанып билүүсү, ансыз ой жүгүртүүгө мүмкүн эмес, бардык ой жүгүртүүлөрдүн башаты болуп саналат”. Улуу ойчулдун оюн улап, биз да Теңирдин маанисин, жогоруда Адамдын “эр” жана “үр” деп айтылышына байланыштуу изилдөө керек деп айтканыбыздын жөнү да ошол. Ошондо анын чыныгы сыры, өзүнүн жердеги көрүнүшү болгон Адам менен бириккен мааниси ачылат. Биз, байыркы ата-бабаларыбыздын Улуу Духтун бир көрүнүшү катары Асманды ыйык туткан

Эл болгонун эске алып, Теңирдин = “Тең+Эр” деген эки сөздүн курамынан турган маанисин кенейтип изилдөөгө алсак туура болор эле деп ойлойбуз. Ал тууралуу жогоруда да айттык. Демек, Теңир “эки улуу духтун” маанилерин камтыган “Эр-Үр” принциби катары изилдениши керек.

Адегенде арат элдеринин олуя адамдарына аян аркылуу берилген бул улуу ачылышты кийин семит элдеринин пайгамбарлары өздөрүнүн ыйык китептерине: “Кудай Адамды өзүнө окшотуп жасаган” деп жазышкан сыяктанат? Кудай бирөө, бирок анын ар кайсы элдерге берилген ысымдары ар башка. Мисалы, араптарга кудайдын “Алла” деген ысмы түшүрүлсө, “байыркы түрк-монгол элдерине” анын “Теңир” деген ысмы берилген. Элдерге берилген ал ысымдар, аларды Улуу Дух менен байланыштыра турган “код” болуп саналат. Башкача айтканда, биз – түрк-монгол элдери, Улуу Духтун “Теңир” деген ысмын айтып, дуба кылган учурда гана аны менен түз байланышка чыга алабыз. Ошондуктан биз Анын бизге берилген ысмын эч качан жоготпошубуз керек. Анткени, Теңирдин ысмын жоготуу менен биз, Аны менен болгон байланышты жана Анын бизге берген ыйык касиеттерин кошо жоготобуз.

“Угуз хан – Тенир дүйнөтаанымынын реформатору” аттуу бөлүмдө Теңирчилик - дин эмес, ал андан кеңири мааниге ээ дүйнөтааным, синкреттешкен деисттик окуу экени сөз кылынат. Ар кандай окуунун, же дүйнө таанымдын дин сыяктуу негиз салган адамы болот. Мисалы, Даонун негиздөөчүсү – Эр Ли (Лао-цзы), зороастризмдин негиз салуучусу Заратуштра пайгамбар ж.б. Бизге белгилүү түрк-монгол элдерине тиешелүү эпостордун жана дастандардын ичинен “Огуз наме” эпосу көлөмү чакан болгонуна карабай, өзгөчө орунда турат. Уйутулган тай туйак алтындай болгон дал ушул “сары уйгур вариантына” таандык эпосто жана кара сөз менен атактуу Абулгазы Бахадур жазган санжырада, Теңир дүйнө таанымын реформалаган адам, улуу бабабыз – Угуз хан тууралуу баяндалат.

Кыдырдын ысмы мусулман адабияттарында “ал-Хадир” (ал-Хидр) деп айтылат. Мисалы, ал тууралуу айтылган маалымат мындай: Хадир ислам мифологиясында, исламга чейинки, Жакынкы Чыгышка таандык көптөгөн образдардын мүнөздөрүн өзүнө сиңирген мифтик персонаж. Куранда бул персонаж тууралуу эч нерсе айтылбайт. Бирок, ага комментарий бергендер бир ооздон аны “Алланын кулу” же “Алланын элчиси” деп жазып келатышат.

Энциклопедиялык сөздүктөрдө: “Кыдыр, Кызыр ([арабча](#): хызыр, жашыл түстү билдирет) адамдарга жакшылык кылуучу, адамдарды колдоочу олуя. Түрк, Иран элдеринин жомокторунун байыркы кейипкерлеринин бири, көбүнчө “жашыл тончон”, ак боз ат минген аксакал карыя түрүндө сүрөттөлөт. Бул табышмактуу пайгамбар өлбөстүн дарысын издеп, акыры мүрөктүн суусунун булагын таап ичип, ошондон улам өлбөс болуп калган экен. [Орто Азия](#) элдеринин түшүнүк, ишениминде Кыдыр түбөлүк жер кезип жүрөт, адашкан жолоочуларга, кедей-кембагалдарга жана кыйын кезеңге туш келген бардык пенделерге жардам көрсөтөт. Ал жолоочу, дубана, майып

киши, кээде тааныш кишинин кебетесинде кездешет. Кыдырдын оң колун кармап, анын “баш бармагынын” сөөгү жок экенинен таанууга болот деп эсептешет. Түрк элдеринин эпосторунда Кыдыр акылман карыя, баатырлардын колдоочусу катары айтылат. [«Манас» эпосунда](#) бул кейипкер Манас баш болгон баатырларга колдоо көрсөтүүчү катарында “40 чилтен” менен бирге учурайт.

“Манас жана Дүйнөлүк адамдын образы”. Кыргыз эли үчүн Манас өтө ыйык жана өтө улуу түшүнүк. Кыргыз жана Манас түшүнүктөрү кээде синоним түшүнүктөр катары колдонула берет. Кыргыз болбой Манас болмок эмес, ал эми Манас болбой Кыргызды түшүнүү мүмкүн эмес. Кыргыз – “дене” болсо, Манас – “жан”, “рух”.

Кыргыз эли арыстан, кабылан, жолборсторду “ит тукумуна” таандык кылып сүйлөйт. Анан алардын баарынын балдарын “күчүк” дейт. “Кыргыз кызыл иттен тараган” деген сөз да жогоруда биз кеп кылган эпостогу мифке жана санжырадагы “кызыл тайган” жөнүндөгү тотемдик түшүнүккө байланыштуу айтылган. Андыктан Кыргыз элинин түп атасы – Манас атабыздын эпитеттери да эпосто: “ит Манас” эмес, “арыстан Манас”, “кабылан Манас”, “жолборс Манас”, “көк жал Манас” деп айтылат. Ал эми “ак ит”, “көк ит”, “сары ит” же “кызыл ит” – жогорку арыстан, кабылан, жолборстордун “түстүк аттары”.

“Ар бир элдин тарыхы, ошол элдин ичинен, өз элинин жүрөгүнүн тереңинде уюп жаткан улуу күчтү козгогон бир гениалдуу инсан же баатыр чыкканда башталат. Дал ошондон кийин “урук” же “уруу” элге айланат. Кийин, дал ошол уулун эскерип жатып, элдин аң-сезиминде мейкиндик жана мезгил боюнча өзүнүн биримдигин туйган бир ыйык сезим ойгонот. Ошол эс-тутум анан тарыхты жаратат”. Кайсы эл болбосун, ошол элдин дүйнө таанымынын философиялык негиздеринин бири болуп, анын “Биринчи адам”, “Түп ата” тууралуу түшүнүктөрү, б. а. Адамдын табияты, ишмердиги жана Түп атанын ким экендиги, качан жаралгандыгы жөнүндөгү ой жүгүртүүлөрү эсептелет.

Эпосто Манасты “оң жагынан чолок көк жал арстан, сол жагынан кара чаар кабылан” жандап жүрөт. Жогорку маалыматтардын өзү Манасты Тик дүйнөнүн ээлери гана эмес, Түз дүйнөнүн ээлери да колдошорун айтып турат. Бул образ байыркы Туран цивилизациясына тиешелүү «айбанат стили» деп аталган арат элдеринин искусствосунун өзөгүн түзгөн деп айтар элек. Ал негизинен үч түрдүү: «адам образында», «тотем образында» жана «тамга» образында ташка чегилген жана ырга салынып, «Манас» жана «Огуз наме» сыяктуу улуу дастандарда ырдап турат. Албетте эпосто ыр саптары орундарын алмаштырып, кээде арстандын ордунда кабылан же кабыландын ордунда көк жал бөрү айтылган учурлар болот. Бирок, негизинен алардын түстүк символикалары туруктуу сакталат. Эпосто арстан, кабылан жана жолборс – согуш кудайлары, же жоокердик колдоочу духтар катары айтылат.

Бул тотемдер дүйнөлүк мифтерде деле күч-кубаттын, эрдиктин символдорун билдирет.

Тик Дүйнөнүн колдоочулары. Эпосто Жогорку дүйнөнүн ээси катары Алп кара куш айтылат. Бул куш тууралу энциклопедияда минтип айтылат: «оң каармандарга колдоо көрсөтүүчү сыйкырдуу, абдан зор куш, бүркүттүн мифтештирилген кейпи. А.П.Окладников түрк-монгол элдеринин көпчүлүк чыгармаларында бүркүттүн образы жөнүндө: «бак-таалайдын жана молчулуктун символу болуу менен, мал менен кесипчилик кылган коомдун эң жогорку колдоочусу катары ыйык асмандын ээси болуп саналат» деп айткан. Кээ бир учурларда бүркүт – асман ээси болсо, кээ бир учурларда ал асман ээсинин колдоочусу болуп саналат.

Жолборс – ортоңку дүйнөнүн ээси. Орхон-Эне-Сай жазмаларында кыргыз хандары жана баатырлары барсты (жолборс) ыйык тутканы белгилүү. Манастын кереметтүү бойго бүтүшү жана укмуштуу төрөлүшү да магиялык түшүнүктөр менен байланышкан. Улуу баатырлар төрөлөрдө энесинин жолборстун жүрөгүнө талгак болушу, андан төрөлгөн баланын келечектеги чексиз алп, зор күч-кубаттын ээси болорун кабарлайт.

Дүйнөлүк мифте жолборс – күч-кубаттын, кайраттын, баатырдыктын символу. Эпосто жолборстун эпикалык образы башкы каармандын тотеми катары кызмат аткарат. Ал дайым Ортоңку дүйнөнүн ээси катары Манастын алдында, ортодо жүрөт. Бул Түз дүйнөнүн көрүнүшү. Жолборс Тик дүйнө боюнча да, Түз дүйнө боюнча да Дүйнөнүн ортосунда борборду ээлеген башкы тотем.

Ажыдаар – Төмөнкү дүйнөнүн ээси. Дүйнөлүк мифтерде жана элдик жомоктордо адамды, зор айбан жаныбарларды да оп тартып соруп коюуучу, каарданса оозунан от чыккан, кээде үч же жети баштуу, өлчөмсүз чоң, укмуштуу жылаан. Фольклордо оң образ катары да, терс образ катары да белгилүү. Бирок, жомоктордо көбүнчө терс образда жүрөт. Алгачкы ишенимдеги ажыдаардын образы суунун жана жаан-чачындын ээси, аны пайда кыла турган зор күчкубат катары баяндалат. “Манас” эпосунда болсо, ажыдаар - баатырдын колдоочусу. Ал башка тотемдер менен бирге баатырдын кайратына кайрат кошуп, душманды чоочутуучу сүр, айбат берет.

Дүйнөлүк Тоо же Дүйнөлүк Дарак сыяктуу Манас да Тик дүйнөнүн үч катмарын бириктирип турат. Мына ошондуктан аны Үч Дүйнөнүн ээлери бирдей колдошот. Мунун өзү Манас үч катмар дүйнөнү бириктирип турган Угуз кагандын образындай улуу Дүйнөлүк Адамдын образына ээ экенинен кабар берет. Ошондуктан, “Дүйнөлүк Тоо”, же “Дүйнөлүк Дарак” деген түшүнүктөр менен бирге биз “Дүйнөлүк Адам” деген түшүнүктү да катар айтабыз.

Түз Дүйнөнүн колдоочулары. Арстан – Оң канаттын колдоочусу. Арстан тууралу эпосто: “чолок көк жал арстаны”, оң жагынан камынып” деп

айтылат. Негизинен арстан – ак саргыл, боз саргыл түстөгү ит⁶ тукумуна кирчү жаныбар. Биздин оюбузча, анын бир аты-«барак», мааниси - “жүндүү ит”. Башында менимче, бул сөз («барак») арстанга карата айтылган окшойт?

Эпосто арстан да, ырдын ыргагына жана уйкашына карата ордун өзгөртүп айтыла берет. Бирок түстүк символика боюнча ал - «ак ит». Ошол үчүн ал дайым Манастын оң кол тарабында жүрөт. Кыргыз элинин дүйнөтанымында Оң канаттын же Ак уулдун тотеми Багыш, же Бугу, ал эми жоокердик тотеми жана колдоочусу – арыстан.

Кабылан – Сол канаттын колдоочусу. Эпосто кабылан жөнүндө: «кара чаар кабылан, капталынан чамынып» деп ырдалат. Ал кара чаар (көк чаар) түстөгү ит тукумуна кирген жырткыч жаныбар. Ошондуктан түстүк символика боюнча, ал Сол кол тарапты ээлейт. Манас урушка бет алып баратканда, ал дайым анын сол тарабынан колдоого алып, душманды качырат. Ал кээде көк жалга айланып кетет, анткени, экөө тең Сол канаттын колдоочулары. Кыргыз элинин дүйнө таанымында Сол канаттын же Көк уулдун (Куу уулдун) түпкү тотеми инек (топоздун ургаачысы, уй.), ал эми жоокердик тотеми - кабылан.

Жолборс тууралуу жогоруда айттык. Түз дүйнө көрүнүшүндө ал – Борбордун ээси. Жолборс жол баштаган, баатырдын алдында жүргөн тотем. Анын түстүк символу – «кызыл» («кызыл ит») же “сары” (“сары ит”).

Энесайдагы таш жазмаларда кыргыз кагандарынын тотеми “барс” экени айтылат. Иран мифтеринин берген маалыматтары барс – байыркы арий хандарынын да тотеми болгонун кабарлайт. Ал турсун окумуштуулар Персия мамлекети менен Элбурс тоосунун аталыштарын “барс” тотемине байланыштуу келип чыккан деген пикирлерди да айтышат. Негизинен миф боюнча, Барс – “тоонун ээси”. Андыктан, ал алгач тоодо жашаган элдердин тотеми болгон деп болжолдоого болот. Түштүк Сибирде жашаган кээ бир элдердин (саха) мифтеринде барс – “согуш кудайы” катары мүнөздөлөт.

Кыргыз барсты “илбирс” деп да айтат. Бул айтым алтайлыктарда “ирбис” формасында сүйлөнөт. Ушундай формада айтылышы анын эр (арий) элдердин тотеми болгонун тастыктап тургансыйт? Мисалы: илбирс = “ир+барс” (“ирбис”), “эр+барс” – “эл+барс” деген формаларга өтүп айтыла берет. Эпосто кылычтын да эң мыктысы жана курчу “албарс кылыч” деп айтылат. Бул: “эр барс кылыч” деген сөздүн өзгөрүп айтылган формасы болуу керек. Жолборс түздө, камыштын, токойдун арасында жашаса, илбирс бийик тоолордо жашайт. Кийинки доорлордогу Барстын ордун Бөрү ээлеген.

“Кыргыз жана шумер эпосторундагы мифоэпикалык образдардын параллелдери” аттуу бөлүмдө кыргыз-шумер эпикалык чыгармаларындагы мифоэпикалык образдардын окшоштуктарын жана алардын дүйнөтаанымдарынын философиялык маңызы талдоого алынган.

---

⁶ Илимде “мышык” тукумуна кирген жаныбарларды (арстан, кабылан, жолборс, барс ж.б.) кыргыз “ит” тукумуна киргизет. Бир бөрүдөн башкасынын баарынын балдарын “күчүк” дейт. Ал эми бөрүнүн баласы кыргыз тилинде “бөлгүрүк” деп айтылат.

Шумер эпосундагы рифманын жоктугун айтпаганда, эпостун поэтикалык стили менен кыргыз элинин элдик поэзиясынын стилинин окшоштугу да бизди таң калтырат. Мисалы, Молдо Кылычтын “Буудайык” поэмасын жакшы билген адис адам “Билгамеш” менен “Манасты” салыштырып окуй турган болсо, анда эки улуу эпостун поэтикалык стили өтө окшош экенин сезбей койбойт. Ал турсун, изилдөөчү: “эки аймакта жашаган бир эле эл болсо керек” деген жыйынтык чыгарышы да мүмкүн? Алардын чын эле кандай экенин, келечекте фольклористтер изилдеп, биздин ойду бекемдешет деп ишенем.

Эпосто, эгер Манас “эки бөлүктөн” турган бир түш көрсө, Билгамеш “эки” түш көрөт. Манас түшүнүн биринчи жарымында Алмамбетти “албарс кылыч” образында көрсө, кийинки бөлүгүндө – “арыстан”, “ажыдаар” жана “буудайык” образдарында көрөт. Миф боюнча: Буудайык – Жогорку дүйнөнүн, Арыстан – ортонку дүйнөнүн, ал эми Ажыдаар – Төмөнкү дүйнөнүн ээлери. Демек, Манас сыяктуу эле Алмамбет да үч катмар дүйнөнүн ээлери колдогон касиеттүү, улуу баатыр!

Билгамештин түшүндө Энкиду адегенде - “асмандан түшкөн жылдыз”, экинчи түшүндө “айбалта” образында көрүнөт. Эгер шумер коомунун негизги жоокердик куралы “айбалта” болсо, кыргыз коомундагы баатырлардын башкы куралы “албарс кылыч” болгону эпостордун текстеринен көрүнүп турат. Ал эми эки улуу баатырдын түштөрүнүн экинчи бөлүктөрү тууралуу сөз кылсак, эки түш тең Асман жана Жер менен байланышкан. Биринде Асмандан түшкөн “жылдыз”, экинчисинде Асмандын ээсине айланып учкан “куш”. Демек, бул эки баатыр тең Кудайдын буйругу менен жарык дүйнөгө келген касиеттүү адамдар. А чынында эле эки эпостун текстери боюнча экөөнүн тең жаралышында жогору жактан аралашкан мистикалык күчтөр бар. Биз бул эки эпостогу сюжеттик окшоштуктарды жана образдардагы параллелдерди бизге белгисиз байыркы бир замандардагы эки элдин бир аймакта жашаган, же бир коомдон бутактап бөлүнүп чыккан тектештик факторго байланыштуу болсо керек деп ойлойбуз. Бирок, мындай окшоштуктар тууралуу К.Г.Юнг башкача аспектиде ой жүгүртөт: “Героические мифы совсем не похожи в деталях, но при внимательном их изучении становится заметно, что они весьма сходны по структуре. У них можно сказать, единая канва, несмотря на то, что они создавались в местностях и у народов, никак не контактирующих между собой: например, африканскими племенами и североамериканскими индейцами, жителями Греции и инками Перу, и каждый раз мы читаем о чудесном рождении героя в семье скромного достатка, о ранних свидетельствах его нечеловеческой силы, о быстром продвижении к славе или власти, о его битвах с силами зла и их разгроме, о впадении в гордыню, и его гибели из-за предательства или в результате “героической” жертвы”[282. 109.]. Анын жазганы боюнча, биз жогоруда кеп кылып жаткан нерселердин баары адамдын аң-сезими менен байланышкан. Башкача

айтканда: “...человеческий разум обладает собственной историей, а психика сохраняет много следов от предыдущих стадий своего развития. Более того, содержимое подсознания оказывает формирующее воздействие на психику. Сознательно мы можем его игнорировать, но подсознательно мы реагируем на него и на ту символическую оболочку, включая сны, в которой это содержимое преподносится” [282.105.]. Демек, биз тарыхтан жана тектештик факторлордон издеп жаткан окшоштуктарды Юнг адамдын эс-туюмунан издейт.

Шумер эпосундагы башкы каармандардын бири, Билгамештин досу – Энкиду менен кыргыз эпосунун башкы каармандарынын бири, Манастын досу Алманбеттин образдарындагы параллелдер да, бул эки элдин эпосторун философтор эле эмес, эн биринчи болуп, филологдор менен тарыхчылар салыштырып, дагы кеңейтип жана тереңдетип изилдөөгө алуу керек экенин тастыктайт.

Этнофилософиялык аспектиден кыргыз-шумер, кыргыз-арий мифтериндеги параллелдерди жана дүйнөтаанымдарындагы окшоштуктарды салыштырып, талдоого алуу - кыргыз философторунун келечектеги негизги милдеттеринин бири.

Биздин ата-бабалар Адам укугунан Улут укугун жогору коюшкан жана «жалпынын» бирдей укугун камсыз кылышып, адамдар ортосундагы тең салмактуулукка умтулушкан. Бүгүнкү түшүнүктөр менен айтканда, миндеген жылдар бою ушул принцип менен жашап келген биздин Эл үчүн аны башка принциптерге алмаштыруу канчага туруп жатканын көрүп келатабыз. Биз өнүгүп-өсүүчү эмес, “жок болчу жол” менен баратканыбызды кийинки мезгилдерде түшүнө баштадык. Анткени, бул жол биздин ата-бабалардын жолу эмес. Бекеринен байыркы улуу акылмандар: “өзүңөрдү өзүңөр таанып билгиле” [279.225.], «өз жолуңарды тапкыла» деп айтпаса керек.

КОРУТУНДУ

Байыркы кыргыздар эл коргогон, согуш талаасында жасаган эрдиктери менен атагы чыккан баатыр ата-бабалардын арбактарын ыйык тутушкан. Алар денеге физикалык жактан камкордук көрүүдөн тышкары, рухту да азыктандыруу керек экенин жакшы түшүнүшкөн. Ошондуктан көзгө көрүнгөн жана көрүнбөгөн дүйнөлөрдү окуп-үйрөнүшкөн. Көзгө көрүнбөгөн дүйнөнүн ичинен жан тууралуу да көп ойлонушкан. Жан энергиясынын бир булагы болуп, ата-бабалардын руху саналган. Атактуу баатыр же акылман баба кайсы жерде жашап өтсө, өлгөндөн кийин да, анын руху анын урпактарына жана жакындарына жардам берип, уруусун жана элин дайыма коргоп, колдоп турат деп ишенишкен. Кыргыздар көзү өткөн даңктуу ата-бабаларына арнаган таш эстеликтерди тургузуп, алардын эрдигин

даназалаган эпикалык чыгармаларды жаратып, урпактарына калтырган осуят сөздөрүн таштарга чегип калтырышкан. Таш эстеликтер, урпактар менен ата-бабалардын рухтары жолуккан ыйык жер болгон. Ата-бабанын руху бейиште жашоосу үчүн алардын арбактарына арнап курмандыктар чалынган, аларды эскерип, ар кандай ырым-жырымдар өткөрүлгөн.

Кыргыз элинин маданий жана руханий салтын калыптандырууда жана өнүктүрүүдө Теңир дүйнөтаанымынын ролун жана маанисин изилдөө азыркы гуманитардык илимдердин маанилүү багыты болуп саналат. Теңир дүйнөтаанымы Борбор Азиянын көчмөн элдеринин эң байыркы эли болгон кыргыздар үчүн ишеним жана идеологиялык система катары анын салт-нарктарынын сакталышына, этикалык жүрүм-турум нормаларынын жана ырым-жырымдарынын калыптанышына зор таасирин тийгизген. Жаратылыш объектерин жана асман телолорун ыйык тутуу менен байланышкан архетиптик образдар жана ырым-жырымдар кыргыз элинин салттуу дүйнө таанымында азыр да актуалдуулугун жоготпой келе жатканын баса белгиледик.

Адам менен курчап турган дүйнөнүн гармониялуу биримдиги жөнүндөгү Теңиртааным идеялары кыргыз этикасынын негизин түзгөнүн: «ырыс алды - ынтымак», «эр намысы – эл намысы» жана жоокерчилик менен байланышкан “эр энеден төрөлөт, эл үчүн өсөт”, “эр жигит эл четинде, жоо бетинде” деген сыяктуу учкул сөздөрдө жана макал-лакаптарда чагылдырылган. Бул идеалдар азыркы кыргыз маданиятына жана коомдук аң-сезимине олуттуу таасирин тийгизүүдө.

Теңиртааным ритуалдары жана символдору кыргыздын салттуу турмуштук ырым-жырымдарында, ошондой эле көркөм кол өнөрчүлүктө, музыкада жана эпикалык чыгармачылыкта чагылдырылган жана колдонулуп келет. Руханий маданияттын бул катмары ааламдашуу шартында кыргыз элинин улуттук өзгөчөлүгүн сактоонун маанилүү фактору болуп саналат. Ошентип, байыркы кыргыз дүйнөтаанымынын негизин түзгөн Теңир философемасынын азыркы кыргыз маданиятындагы жана элдик үрп-адаттагы, каада-салттагы ордун комплекстүү изилдөө улуттук аң-сезимибизди кеңейтүүгө гана эмес, урпактарга маданий мурастарды жеткирүүнүн жана жаңылоонун негизги механизмдерин аныктоого да мүмкүндүк берет.

Теңир философемасында өз ордун тапкан жана каада-салтка терең тамыр жайган байыркы кыргыздардын мифоэпикалык дүйнөтаанымы диний-философиялык окуу катары изилденүүсү жана өнүгүүсү зарыл. Ал – Аалам термини менен түшүндүрүлгөн макрокосмос менен анын жердеги чагылышы болгон микрокосмос-Адамдын ажырагыс биримдигин, бөлүнгүс бүтүндүгүн даңазалаган диний-философиялык окуу. Кыргыз маданиятындагы Теңир философемасынын эволюциясы анын өзгөрүп жаткан тарыхый шарттарга ыңгайлашуу жөндөмүн көрсөтөт. Архаикалык космогониялык идеялардан өнүккөн этикалык-философиялык концепцияларга чейин Теңир

философемасы улуттук дүйнө таанымдын негизги элементтерин ырааттуу түрдө тазалап, кайра жаңыртып турган. Ачык дүйнө тааным катары Теңир дүйнөтаанымдын тарыхын изилдөө төмөнкүдөй тыянакка алып келет:

1.Түрк-монгол элдери дүйнөлүк диндер пайда болгонго чейин жана андан кийин да, ар кандай этностук топтор катары жашап келишкени менен ар бир топ өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү сактап, бирок, бирдиктүү салттуу ишеним катары – Теңир дүйнөтаанымдын карманышкан;

2.Теңиртааным, түрк-монгол элдеринин көпчүлүгү дүйнөлүк диндерди кабыл алганына карабастан, бул элдерди маданий жана руханий жактан бириктирген универсалдуу көрүнүш. Демек, Теңир ишенимин “бутпарастык” ишеним деп атоо туура эмес, анткени бутпарастык дин бир уруунун же элдин дини катары түшүндүрүлөт;

3.Түрк-монгол элдеринин дүйнөтаанымдын өзөгүн түзгөн Теңиртааным христиан, ислам жана буддизмге караганда уюштуруучу жана бириктирүүчү чоң күч болгон. Анткени, хунндардын, түрктөрдүн жана монголдордун жеңиштүү жортуулдары так ушул Теңир кудайы тарабынан колдоого алынган;

4.Кийинки миң жылдыкта Теңир ишениминин ордун акырындык менен дүйнөлүк диндер ээледі. Бирок, түрк элдеринин көпчүлүгү кабыл алган ислам дини менен Теңир ишениминин ортосунда синкреттешүү процесси жүрүп, ал каршылашуу же тирешүү эмес, эки диний принциптин кандайдыр бир деңгээлде «жуурулушу» болгон;

5.Теңиртааным жалпы кабыл алынган мааниде дин эмес, бирок ал деисттик мүнөздөгү табигый диндин ролун аткарып келген. Анткени табигый диндин да ыйык жазмалары, догмалары, негиздеген пайгамбарлар институту жана мечит, чиркөө сыяктуу атрибуттары болбойт. Теңир дининин андай эл чогулуп, кудайга сыйынуучу ыйык мекемелери болуп, ачык асман алдындагы мазарлар саналган;

6.Теңиртааным менен шаманчылык бир эле нерсе эмес. Андан улам, бакшылар менен камдардын функциялары да бири-биринен айырмаланган. Теңир бакшылары өткөрүп жаткан иш-чараларга жана сыйынуу ырым-жырымдарына башка ишенимдин адамдары катышууга укуксуз болушкан. Ошол эле учурда, бардык негиздер жана атрибуттар болгонуна карабай, Теңиртааным өзүн дин катары бекемдөөгө умтулган эмес;

7.Теңир космологиясы Тик дүйнө принциби боюнча: “Жогорку дүйнө”, “Төмөнкү дүйнө” жана “Ортонку дүйнө” деп аталган “үч” катмардан жана Түз дүйнө принциби боюнча: “Оң”, “Сол” жана “Борбор” деп аталган “үч” бөлүктөн турат;

8.Теңир дүйнөтааным - дуалисттик маани-маңызга ээ ишеним болгон. Анын негизине: “Асман-Жер”, “Чыгыш-Батыш”, “Оң-Сол”, “Ак-Кара”, “Күн-Түн” принциптери салынган. Бирок, ал Даосизмге окшоп бир тараптуу эки күчтүн (Янь менен Индин) гармониясын же Зороастризм сыяктуу эки духтун (Ахурамазда менен Ахриман) күрөшүн идеологияга айландырбай,

бардык учурда бири-бирин толуктаган эки духтун (Үлкен менен Эрлик) бүтүндүгү жөнүндөгү этнофилософияны өнүктүргөн. Бул дүйнөтааным “акылман сезимдин” же “сезимтал акылдын” ишмердигин, башкача айтканда, “баш” менен “жүрөктүн” бүтүндүгүн камсыз кылган принципти карманган;

9. Байыркы сак, сармат жана скиф коомдору сыяктуу эле Кыргыз коомунун этнотүзүлүшү да Макрокосмостун жердеги микромоделдин чагылдырып турган. Тик дүйнө принциби боюнча коом, түпкү аталар - “Көгөй бий”, “Тагай бий” жана “Көлөй бий” деп аталып, ал эми Түз дүйнө принциби боюнча: Көгөй бийден тараган урпактар “Борборду” ээлеп - “бийлер”, Тагай бийден тараган урпактар “Оң канатты” ээлеп - “билгилер”, ал эми Көлөй бийден тараган урпактар “Сол канатты” ээлеп “байлар” деп аталышкан. Төртүнчү катмарды мал караган, жер айдаган карапайым калктын өкүлдөрү ээлеген;

10. Бет алды тарап “Күн чыгыш” же “Түштүк” тарап эсептелген да, жазгы жана күзгү майрам учурунда хандын чакыруусу менен Чон Ордого чогулган үч улустун (үч канаттын) өкүлдөрү өздөрүнө арнап тигилген үйлөргө жайланышкан. Ордонун алды тарабына ортого - Ички улус урууларынын, Ордонун күн батыш тарабына - Оң улус урууларынын, Ордонун күн чыгыш тарабына тигилген үйлөргө Сол улус урууларынын өкүлдөрү киришкен;

11. Байыркы кыргыз дүйнөтаанымы боюнча Дүйнөлүк Тоо катары – “Теңир-Тоо”, Дүйнөлүк Дарак катары – “Бай Терек” же “Чынар Терек” саналган. Дүйнөлүк Тоо менен Дүйнөлүк Дарак Дүйнөнү Тик багыты боюнча да, Түз багыты боюнча бириктирип турат.

Түрк-монгол элдеринин ичинен огуздар менен кыргыздар Дүйнөлүк Тоо менен Дүйнөлүк Дарактын образын чагылдырган “Дүйнөлүк Адамдын” образын түзүшкөн. Алар “Огуз наме” эпосунун башкы каарманы – Угуз хандын жана “Манас” эпосунун башкы каарманы Манастын образдары аркылуу көрүнөт. “Ата Кудай” образында көрүнгөн Угуз хан улуу аялы Нурпериден төрөлгөн үч уулу (Күн хан, Ай хан жана Жылдыз хан) аркылуу - Түз дүйнөнү, кичүү аялы Суупериден төрөлгөн үч уулу (Көк хан, Таг хан жана Денгиз хан) аркылуу Тик дүйнөнү элестетип, эки дүйнө бириккен чекитте Дүйнөлүк Дарактын образын элестетип турат. Ал эми Манас атабыз эки дүйнөнү өзүн колдогон духтар аркылуу бириктирет. Эки дүйнөнүн ээлери болушкан ал духтар “тотем” көрүнүшүндө сүрөттөлүп, Түз дүйнө боюнча – арстан, жолборс жана кабылан аркылуу, Тик дүйнө боюнча – алп кара куш, жолборс жана ажыдаар аркылуу биригип, Дүйнөлүк Тоонун образын чагылдырган Манас өзү эки дүйнөнүн кесилишкен чок ортосунда турат.

Геродоттун маалыматы боюнча, байыркы “хан скифтер”: “өзүнүн коомун Макрокосмостун моделинин үлгүсү менен түзүп жашаган Эл гана бактылуу жашайт” деп ишенишкен. Биздин эл түпкү маанисин унутуп

калганына карабай, хан скифтердин мифиндеги: “Ак уул, Көк уул жана Кызыл уул” деп айтылган түстүк ысымдарын жана “Он канат”, “Сол канат”, “Ички улус” болуп түзүлгөн коомдук түзүлүшүн ушул убакка чейин сактап келатышат. Урпактар бул түзүлүштүн ички маани-мазмундарын унутуп калышканы менен анын сырткы көрүнүшүн бүгүнкү күнгө чейин бузушкан жок. Философтор менен окумуштуулар эми аны байыркы бабалар түшүнгөн түшүнүк менен чечмелеп, аны бүгүнкү күнгө ылайык өнүктүрүүдө турат. Жогорку принциптердин баары ислам динин кабыл алгандан кийин анын элементтери менен аралашып баштаган. Ислам менен башка элдин иедологиясы, башка элдин дүйнөтаанымы келген. Арий ата-бабаларыбыздын салттары бузулуп, элдин жашоо образы өзгөрүлүп баштаган.

ЖАРЫК КӨРГӨН ИЛИМИЙ ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ

1. *Алымбаев А.М.* Туран жана Тавр тоолору. [Текст] *Алымбаева А.М.* // «Манас ааламы» илимий журнал №1. Бишкек. “Турар”. 2016. 153-160-бб.
2. *Алымбаев А.М.* Манастын курултайда хан шайланышы. [Текст] *Алымбаева А.М.* // «Манас ааламы» илимий журнал №3. Бишкек. “Турар”. 2017. 59-69-бб.
3. *Алымбаев А.М.* Алгачкы адам жөнүндө байыркы элдердин дүйнөтаанымдары [Текст] *Алымбаева А.М.* // «Манас ааламы» илимий журнал №4. Бишкек. “Турар”. 2017. 145-157-бб.
4. *Алымбаев А.М.* Борбор Азиянын байыркы элдери тууралуу тарыхый-этнографиялык маалыматтар жана уламыштар. [Текст] *Алымбаева А.М.* // «Манас ааламы» илимий журнал №5. Бишкек. “Турар”. 2018. 48-59-бб.
5. *Алымбаев А.М.* Алтын казык Аксы. Монография [Текст] *Алымбаева А.М.* - Бишкек: 2018.
6. *Алымбаев А.М.* [Пророческая миссия эпического поэта.](#) [Текст] *Алымбаева А.М.* // [Всероссийской научно-практической конференции с международным участием, посвященной 100-летию со дня рождения сказительницы Натальи Черновой.](#) 2019. С. 201-213. www.elibrary.ru/item.asp?id=39821563.
7. *Алымбаев А.М.* [Туран - страна Тенгри.](#) [Текст] *Алымбаева А.М.* // Тенгрианство и эпическое наследие народов Евразии: истоки и современность. Сборник статей VII Международной научно-практической конференции. 2019. С. 32-37.
8. *Алымбаев А.М.* [Шаманская миссия эпического поэта](#) [Текст] *Алымбаева А.М.* // [Qazaqtaný.](#) 2019. [№ 3 \(3\).](#) С. 240-248. www.elibrary.ru/item.asp?id=42912071
9. *Алымбаев А.М.* Араттардын түпкү ата журту. [Текст] *Алымбаева А.М.* // «Манас, Ч.Айтматов ааламы» илимий журнал №2 (8). Бишкек. “Турар”. 2020. 142-150-бб.

10. *Алымбаев А.М.* Человековедение. Монография [Текст] *Алымбаева А.М.* – Душанбе. учебник. 2021. Соавтор. Орус тилинде.
11. *Алымбаев А.М.* Улуттук эс-тутум. Монография [Текст] *Алымбаева А.М.* - Бишкек: 2022.
12. *Алымбаев А.М.* Адамтаанууга киришүү. Монография [Текст] *Алымбаева А.М.* – Душанбе. Окуу китеби. 2023. Авторлош. Кыргыз тилинде.
13. *Алымбаев А.М.* Манасты дүйнөгө даназалагандар. Монография [Текст] *Алымбаев А.М.* - Бишкек: 2023.
14. *Алымбаев А.М.* Теңир дүйнөтаанымынын дуалисттик мүнөзү. [Текст] *Алымбаев А.М.* // [Известия ВУЗов Кыргызстана](#). 2023. № 1. С. 182-186. www.elibrary.ru/item.asp?id=53852487
15. *Алымбаев А.М., Нусубалиева Г.Б.* [Теңир теоними жана анын философиялык аныктамалары](#). [Текст] *Алымбаева А.М., Нусубалиева Г.Б.* // [Известия ВУЗов Кыргызстана](#). 2023. № 1 С. 187-191. www.elibrary.ru/item.asp?id=53852488
16. *Alymbaev A.M.* The Aryan Myth of the First Man Manu and Parallels in the Kyrgyz Epic of Manas. [Bulletin of Science and Practice](#). 2023. Т. 9. № 6. С. 716-721. <https://doi.org/10.33619/2414-2948/91/92>
17. *Алымбаев А.М.* Кыргызский и русский языки в евразийском пространстве. [Текст] *Алымбаев А.М.* // Бюллетень науки и практики. 2023. Т. 9. №6. С. 722-733. <https://doi.org/10.33619/2414-2948/91/93>
18. *Алымбаев А.М.* Социалдык философиядагы дин теорияларынын калыптанышы. [Текст] *Алымбаев А.М.* // Вестник КР 1 (1) 2023. С. 86-92. www.elibrary.ru/item.asp?id=54278886
19. *Алымбаев А.М., Нусубалиева Г.Б.* Теңир теониминин таралуу ареалы жана ага сыйынуу ырым-жырымдары. [Текст] *Алымбаев А.М., Нусубалиева Г.Б.* // Вестник КР 1 (1) 2023. С. 93-103. www.elibrary.ru/item.asp?id=54278884
20. *Алымбаев А.М.* Миграционная ситуация в Кыргызской Республике после covid-19. [Текст] *Алымбаев А.М.* // Бюллетень науки и практики. 2023. Т. 9. № 8. С. 210-219. www.elibrary.ru/item.asp?id=54306311
21. *Мукасов Ы.М., Алымбаев А.М.* Новый подход к использованию терминов «арийский» и «индоиранский» (историко-философский аспект). [Текст] *Мукасов Ы.М., Алымбаев А.М.* // Бюллетень науки и практики. 2023. Т. 9. № 8. С. 303-733. www.elibrary.ru/item.asp?id=54306324
22. *Алымбаев А.М.* Угуз хан Теңир дүйнөтаанымынын реформатору. [Текст] *Алымбаев А.М.* // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана № 4, 2023. С. 231-237.
23. *Алымбаев А.М.* «Билгамеш» менен «Манас» эпосторундагы достук идеясы жана анын философиясы. [Текст] *Алымбаев А.М.* // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана № 4, 2023. С. 226-231.
24. *Алымбаев А.М.* Ислам жана тотемизм. [Текст] *Алымбаев А.М.* // Вестник. НАН КР.

25. *Алымбаев А.М.* Кыдыр менен Муса пайгамбардын жолугушуусу. [Текст] *Алымбаев А.М.* // Вестник. НАН КР // №3, 2023. С. 201-210.
26. *Саралаев Н.К., Алымбаев А.М., Салморбекова Р.Б.* Мифология этногенеза: опыт Киргизии. Киргизско-огузские мифы как фактор этнической консолидации киргизского общества. [Текст] *Саралаев Н.К., Алымбаев А.М., Салморбекова Р.Б.* // Вопросы философии / 2023, № 10. Вопросы философии / 2023, № 10. С. 185-193. www.elibrary.ru/item.asp?id=54613925
27. *Алымбаев А.М.*, Зарегистрированные мусульманские религиозные организации и образовательные учреждения в Кыргызстане. [Текст] *Алымбаева А.М., Салморбекова Р.Б.* // Бюллетень науки и практики. 2023. Т. 9. № 9. С. 221-225. www.elibrary.ru/item.asp?id=54696236
28. *Алымбаев М. А., Нусубалиева Г. Б.* Феномен одиночества в контексте философско-религиозной идеологии // Бюллетень науки и практики. 2024. Т. 10. №3. С. 594-600. <https://doi.org/10.33619/2414-2948/100/79>

Алымбаев Абдрахман Мырзагуловичтин 09.00.03 – философиянын тарыхы адистиги боюнча философия илимдеринин доктору окмуштуулук даражасын изденип алуу үчүн “Байыркы кыргыз дүйнө таанымынын мифоэпикалык табияты: теңир философемасынын эволюциясы” аттуу темада жазылган диссертациясынын РЕЗЮМЕСИ

Түйүндүү сөздөр: адам, дүйнө таануу, кыргыз, миф, мифоэпика, өнүгүү, коом, табият, теңир, философема.

Изилдөөнүн объектиси: байыркы кыргыздардын дүйнө таанымы, анын философиялык принциптери, ишенимдери, баалуулуктары.

Изилдөөнүн предмети: Теңир философиясы – байыркы кыргыздардын мифоэпикалык дүйнөтаанымынын негизги түшүнүктөрүнүн жана компоненттеринин бири.

Иштин максаты. Байыркы кыргыздардын мифоэпикалык дүйнөтаанымы жана анын калыптанышына кошкон салымын изилдөө, ошондой эле Теңир философемасынын эволюциясын, анын кыргыз маданияты жана каада-салттары менен байланыштарын талдоо..

Изилдөөнүн методдору жана аппаратурасы. Изилдөөнүн методологиялык негизин тарыхый булактарды, анын ичинде байыркы кыргыз маданиятына жана мифоэпикалык дүйнөтаанымына байланыштуу тарыхый документтерди талдоо түзөт. Салыштырмалуу анализ, теңир философиясын башка философиялык системалар жана дүйнөтаанымдар менен алардын окшоштуктарын жана айырмачылыктарын аныктоо. Байыркы кыргыздардын мифоэпикалык дүйнөтаанымына, Теңир философемасына байланышкан илимий эмгектерди, изилдөөлөрдү жана макалаларды изилдөө.

Изилдөөдөн алынган натыйжалар жана алардын жанылыгы.. Байыркы убактан бүгүнкү күнгө чейинки кыргыздардын мифоэпикалык дүйнөтаанымын этнофилософиялык аспектиден талдоонун негизинде келип чыккан диссертациянын негизги илимий жыйынтыктары жана жоболору жаңычыл мүнөзгө ээ болуу менен изденүүчүнү бул багыттагы изилдөөгө кошкон жеке салымы катары эсептелет.

Колдонуу боюнча сунуштар. Диссертациялык иштин негизги жоболорун кыргыз элинин байыркы доордон азыркы учурга чейинки философиялык ой-пикирин тереңдетип изилдөө, анын негизги белгилерин, теңирчилик философиясын түшүнүү жана аныктоо процессинде пайдаланууга болот.

Колдонуучу тармактар. Изилдөөнүн жыйынтыктары Кыргызстандын руханий жашоосунун азыркы кездеги мазмунун, багытын байытууга, билим берүү процессинде, жаш муундарды тарбиялоого өз салымын кошмокчу.

РЕЗЮМЕ

диссертации Алымбаева Абдырахмана Мырзагуловича на тему “Мифоэпическая природа мировоззрения древних кыргызов: эволюция философии Тенгри” представленной на соискание ученой степени доктора философских наук по специальности 09.00.03 – история философии

Ключевые слова: человек, мировоззрение, кыргызы, миф, мифоэпика, развитие, общество, природа, тенгир, философия.

Объектом исследования является древне-кыргызское мировоззрение, его философические принципы, верования, ценности, которые сформировались в этой культуре в древние времена и имели свое развитие в течение истории.

Предметом исследования являются философия Тенгри – одно из ключевых понятий и компонентов древне-киргизского мировоззрения.

Цель работы. Исследовать эволюцию философии Тенгри и ее вклад в формирование древне-кыргызского мировоззрения, а также проанализировать связи между философией Тенгри и другими аспектами культуры и традиций кыргызов.

Методы исследования и аппаратура. Методологической основой изучения исследования является анализа исторических источников, включая исторические документы, связанные с древне-киргизской культурой и мировоззрением. Компаративный анализ, изучение философии Тенгри с другими философскими системами и мировоззрениями с целью определения их сходств и различий. Документационный анализ, изучение научных публикаций, исследований и статей, связанных с древне-киргизским мировоззрением и философией Тенгри.

Полученные результаты и их новизна. В диссертации впервые была исследована эволюция философии Тенгри кыргызского народа. Основные научные результаты и положения диссертации, полученные на основе концептуального историко-философского исследования древне-кыргызского народа с древнейших времен до современности являются личным вкладом исследователя.

Рекомендации по использованию. Основные положения диссертационной работы могут быть использованы в процессе углубленного изучения философской мысли кыргызского народа с древнейших времен до современности, понимания и выявления основных его особенностей.

Область применения. Результаты исследования могут найти применение в духовной жизни Кыргызстана, учебно-воспитательном процессе, агитационно-пропагандистской деятельности и воспитании подрастающего поколения.

RESUME

dissertation of Alymbaev Abdyrakhman Myrzagulovich on the topic “The mytho-epic nature of the ancient Kyrgyz worldview: the evolution of the philosophy of the Tenirs”, submitted for the degree of Doctor of Philosophical Sciences, specialty 09.00. 03 – history philosophy

Key words: human, worldview, Kyrgyz, myth, mythoepic, development, society, nature, tengir, philosophy.

The object of the study is the ancient Kyrgyz worldview, its philosophical principles, beliefs, values that were formed in this culture in ancient times and had their development throughout history.

The subject of the study is the philosophy of tenirs - one of the key concepts and components of the ancient Kyrgyz worldview.

The purpose of the research. Explore the evolution of Tenir philosophy and its contribution to the formation of the ancient Kyrgyz worldview, as well as analyze the connections between Tenir philosophy and other aspects of Kyrgyz culture and traditions.

Research methods and equipment. The methodological basis for the study is the analysis of historical sources, including historical documents related to the ancient Kyrgyz culture and worldview. Comparative analysis, the study of tenir philosophy with other philosophical systems and worldviews in order to determine their similarities and differences. Documentation analysis, study of scientific publications, studies and articles related to the ancient Kyrgyz worldview and philosophy of the tenirs.

The results obtained and their novelty. The dissertation was the first to explore the evolution of the Tengir philosophy of the Kyrgyz people. The main scientific results and provisions of the dissertation, obtained on the basis of a conceptual historical and philosophical study of the ancient Kyrgyz people from ancient times to the present, are the personal contribution of the researcher.

Recommendations for use. The main provisions of the dissertation work can be used in the process of in-depth study of the philosophical thought of the Kyrgyz people from ancient times to the present, understanding and identifying its main features, tengir philosophy.

Application area. The results of the study can be used in enriching the spiritual life of Kyrgyzstan, the educational process, propaganda activities and the education of the younger generation.

